

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

«__» _____ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**«РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ ЗБОРІВСЬКОЇ УГОДИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1649 - 1650 РОКАХ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ЗА
МАТЕРІАЛАМИ АКТОВИХ КНИГ ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО
СУДУ»**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Виконала:

Лах Мар'яна Василівна,
студентка II курсу групи ІСТм-1-24-2.0д

Науковий керівник:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Роботу захищено «__» _____ 2026 р.

Оцінка _____

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
1.1 Огляд історіографії.....	
1.2 Джерельна база.....	
1.3 Методологія дослідження.....	
РОЗДІЛ 2. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 Р. ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРИЇ УКРАЇНИ.....	
2.1. Передумови укладення договору	
2.2. Основні положення Зборівського договору	
РОЗДІЛ 3. ЖИТОМИРСЬКИЙ ГРОДСЬКИЙ СУД У 1649-1650 РР.....	
3.1. Житомирський гродський суд у середині XVII ст.: структура, склад, компетенція	
3.2. Класифікація документів Житомирського гродського суду	
РОЗДІЛ 4. НАСЛІДКИ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ У КИЇВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖИТОМИРСЬКИХ ГРОДСЬКИХ КНИГ.....	
4.1. Повернення шляхти Київського воєводства за положеннями Зборівського договору.....	
4.2. Майнові скарги шляхти Київського воєводства внаслідок військових кампаній 1648-1649 роках	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	

ВСТУП

Актуальність питання вивчення реалізації мирних договорів та угод в українській історії залишається одним із важливих елементів розуміння минулого. Зборівська угода 1649 р. є такою, що залишила по собі двоякий присмак компромісу, що з одного боку договір фіксував нові права та привілеї для козацтва, з іншого – відкрив ряд проблем, яким має бути цей новий світ. Зборівська угода 1649 року, укладена угода, є прикладом політико-правового документа, який фіксував нову геополітичну реальність у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Дослідження впровадження договору на регіональному рівні Київського воєводства, дозволяє показати динаміку соціально-економічних конфліктів і трансформацій між руською та польською шляхтою та козацтвом.

Об'єктивне та неупереджене висвітлення повстання під проводом Б. Хмельницького та й історії України загалом є нагальною потребою сучасного українського суспільства. Особливо у час, коли українська державність опинилась під загрозою існування. Виконати таке дослідження неможливо без повернення до першоджерел та їх наукового аналізу. У науковому плані актуальність полягає у подоланні прогалів опрацювання актових матеріалів. Ця пастка не оминула і війну під проводом Б. Хмельницького, адже в українській науковій думці домінують переважно козацький погляд на події цього часу. І за ним, ми не помічаємо пласт документів, які створювалися паралельно в той самий час, що й ті самі універсали гетьмана. Такими є актові книги із судів різних воєводств, що продовжували записуватися протягом всього козацького повстання, і висвітлювали всі процеси, що відбувалися під час цього буремного часу. Зокрема, Житомирські гродські книги як зразки ранньомодерного публічного архіву Київського воєводства фіксують процеси купівлі-продажу земель, судові суперечки щодо земель, боргові записи, а також містять у собі записи адміністративного характеру, такі як універсали короля, поборові універсали. У цих документах відбивається взаємодія руської та польської

шляхти, міщанства від початку повстання козаків, що дозволяє простежити, як загальнодержавні домовленості втілювалися у правовій практиці та щоденному житті регіону. Адже Зборівська угода передбачала повернення до раніше усталеного способу життя, а що ще як не записи суду (ледь не щоденні) можуть показати нам реальність реалізації цієї ідеї. Таким чином, ми маємо можливість дослідити впровадження договору на мікроісторичному рівні, взявши за основу Київське воєводство, а саме Житомирський повіт. Адже регіональний аналіз реалізації Зборівської угоди 1649 р. на рівні Житомирського повіту відкриває нові можливості для розуміння механізмів соціально-економічних процесів у ранньомодерній Україні.

Об'єктом роботи є Київське воєводство у 1649-1650 роках.

Предметом дослідження є реалізація умов Зборівського договору 1649 року у Київському воєводстві у 1649-1650 роках.

Мета: полягає у реконструкції реалізації умов Зборівського договору 1649 р. у межах Київського воєводства на підставі актових книг Житомирського гродського суду.

Завдання:

- Дослідити джерела та літературу з теми.
- Охарактеризувати основні методи, використані в роботі.
- Проаналізувати текст Зборівського договору у тих положеннях, що стосується досліджуваної теми.
  - Визначити діяльність Житомирського гродського суду у 1649-1650 рр.
  - Проаналізувати документи Житомирського гродського суду за 1649-1650 рр. щодо майнових документів.
  - З'ясувати механізми повернення шляхти Київського воєводства за Житомирськими гродськими книгами

Хронологічні межі роботи охоплюють листопад 1649 – грудень 1650 рр. Листопад 1649 р. обумовлений початком датування документів у збереженій Житомирській гродській книзі. Верхня межа – кінець 1650 р. обрана через завершення дати документів у наявній Житомирській гродській книзі.

Географічні межі роботи охоплюють територію Київського воєводства у 1649–1650 роках.

Методологія дослідження містить наступні **методи**: аналізу та синтезу, проблемного підходу, історико-хронологічний, ретроспективний, систематизації, історико-пошуковий, та структурно-типологічний.

Методологічні принципи:

Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів (із підрозділами), висновків, списку використаних джерел та літератури.

Апробація результатів дослідження: основні положення та результати дослідження були апробовані на XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених із міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» 2025 року у статті «Джерельний потенціал актових книг Гродського суду Київського воєводства XVII ст.». Також на Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників “Primavera storica” 2025 року у статті «Нереалізований сеймик Адама Киселя за квітень 1650 року: причини та наслідки відсутності писаря у Київському земському суді». Також було апробовано на Глухівських читаннях – 2025. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук : збірник матеріалів XV міжнародної науково-практичної інтернет-конференції у статті «Майнові скарги Житомирського гродського суду 1649-1650 рр.». І на XIV Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених із міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» 2026 року у статті «Зборівський договір 1649

р. та його значення в історії України». Всі результати дослідження опублікувані у відповідних збірниках конференцій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1 Історіографія

Історіографія проблеми є досить широкою, проте спеціальних монографічних досліджень та окремих публікацій, присвячених саме реалізації Зборівської угоди в Київському воєводстві за матеріалами гродських книг, досі не існує. Власне, сама проблематика функціонування шляхетських судово-адміністративних інституцій в українських землях у складі Речі Посполитої, а особливо в умовах повстання під проводом Б. Хмельницького перебуває на стику історії, права, джерелознавства та просопографії.

Така комплексність тематики спричинила до того, що її вивчення є нерівномірним. Так, класичні праці з історії Хмельниччини традиційно зосереджувалися на військово-політичному аспекті ведення війни та укладення угод, серед яких, в тому числі і Зборівська (1649). Втім, локальна динаміка шляхетського середовища на Правобережній Україні залишається малодослідженою і потребує подальшого наукового розкриття.

Наявну літературу автор вирішив за доцільне структурувати в хронологічному порядку від XIX ст. і до сьогодення. Почалось все із дослідження актових матеріалів. Важливою в цьому контексті для нас є праця Івана Каманіна «Палеографічний ізборник», яка систематизувала зразки письма гродського та земських судів на основі аналізу почерків, орфографії та їх еволюції на локальних рівнях¹. Надалі XIX ст. позначилось формуванням підходу до вивчення соціальної та правової структури ранньомодерної Польщі й України, також формується методологія аналізу актових матеріалів. Працею-орієнтиром щодо вивчення православної руської шляхти та її участі у повстанні козаків можна визначити роботу В'ячеслава Липинського «Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki

---

¹ Каманін І. Палеографічний ізборник. Матеріали з історії південно-руського письма в XV—XVIII ст. Вип. 1. 1899. С.136

szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego»¹, де Липинський пробував реконструювати біографію одного з представників руської шляхти – Станіслава Міхала Кричевського, який обрав сторону Б. Хмельницького. В. Липинський написав не просто розгорнуту біографію, він порушив важливе питання щодо участі саме шляхти, як сподвижників повстання і як важливого елементу козаччини.

Фундаментальною є праця Михайла Грушевського «Історія України-Руси» у десяти томах, з усіх десяти томів нас цікавить саме п'ятий та восьмий томи². В п'ятому томі ми спиралися на суспільно-політичний устрій в українських землях XIV-XVII ст. Грушевський ґрунтовно розкрив розвиток українських земель у XIV-XVII ст. та всіх груп населення, що їх населяли: шляхта, духовенство, міщани, селяни. Розкрив практику земельних надань шляхті, а також розкрив відмінності між польською та литовською шляхтою у їх формуванні, функціонуванні, й дотримання прав в українських землях. А також висвітив особливості селянського стану, як він формувався і як права селян змінювалися протягом XVI ст. А у восьмому томі, зокрема третій частині – передумови та особливості укладання Зборівської угоди та особливості її ратифікації. Загалом, Грушевський не лише систематизував наявну джерельну базу, але й проаналізував залученість руської та польської шляхти у козацьке повстання. Грушевський продемонстрував як повстання, яке не задумувалось як щось масштабне, стрімко охопило українські землі і набуло політичного вектору. Для нашого дослідження важливим є опис

---

¹ Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków : Drukarnia Aleksandra Rippera, 1912. S. 375.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. С. 704.

Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 8, ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). С. 856.

Зборівської битви, особливості її перебігу та фінал – підписання угоди. Грушевський розкриває особливості перебігу перемовин та взаємодію руської та польської шляхти під час цього процесу.

Історіографія ХХ ст. позначена зокрема дослідженнями Івана Крип'якевича, його монографія «Богдан Хмельницький» вирізняється ретельністю в опрацюванні джерельної бази і досі залишається найповнішою науковою біографією гетьмана¹. У цій роботі І. Крип'якевич детально аналізує передумови і перебіг Зборівської кампанії 1649 р. (обставини облоги Збаража, битви під Зборовом), а також реконструює дипломатичні переговори, що відбувалися напередодні ухвалення угоди, й окреслює її наслідки, зокрема, територію (три воєводства), що закріпилась за гетьманом, але водночас й обмежила чисельність козацького війська.

Серед дослідників, варто зупинитися на Наталії Яковенко та її монографії «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна»². У цій роботі Н. Яковенко розкрила феномен української еліти того часу – руської шляхти. Основною точкою відліку в авторки є Люблінська унія і початок Хмельниччини, тобто час, коли найактивніше відбувалися процеси становлення польських та руських шляхетських родів. Монографія також висвітлює клієнтарні зв'язки між шляхетськими родами та локалізує їхні маєтності, зокрема і в межах Київського воєводства. Також варто відзначити ще монографію «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України», яка є загальною працею з історії українських земель від найдавніших часів і до XVIII ст.³

---

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич, 2-ге вид., випр. і допов. Львів : Світ, 1990. С. 408.

² Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна : монографія. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 470 с.

³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2005. С. 584.

У 1980-ті рр. сформувалась англомовна школа вивчення польсько-козацьких відносин, із центром у Гарвардському інституті українських досліджень. Ключовим напрацюванням є монографія Франка Сисина «Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653»¹. У цьому дослідженні Франк Сисин застосовує біографічний підхід аби через аналіз усіх сфер життя Адама Кисіля розкрити особистий світ руського шляхтича й показати людину на роздоріжжі, між своєю приналежністю до двох сторін, що конфліктують й намаганням зберегти зв'язок із кожною.

Польська історіографія репрезентувала систематизований узагальнений персональний склад урядників Київського воєводства (до якого входив Житомирський повіт) у виданні «Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy», списки опрацювали Євгеніуш Янас та Вітольд Клачевський.² Питання локалізації шляхетських родів та їх патримоніальних стосунків підіймали у своїх працях, зокрема, Генрік Літвін – «З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)», де дослідник приділив чималу увагу питанню поширенню та розселенню шляхетських родів від моменту унії 1569 р. і початку повстання козаків 1648 р., автор також акцентував увагу і на родинних зв'язках у середовищі шляхти, адже від цього залежали і конфлікти, які виникали під час повстання³.

Проблему повітового поділу Київського воєводства в XVI–XVIII ст. у своїх працях досліджував Микола Крикун, зокрема і в статті «Повітовий поділ

---

¹ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Harvard Ukrainian Research Institute, 1985. P. 435.

² Janas E., Kłaczewski W. *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy*. Biblioteka Kórnicka, 1998. S. 343.

³ Літвін Г. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*. Київ : Дух і літера, 2016. 616 с.

Київського воєводства в останній третині XVI–XVIII ст.»¹. Стаття М. Крикуна демонструє динаміку адміністративних та територіальних змін, які принесли із собою повіти, а також як це вплинуло юрисдикцію Житомирського повіту і загалом Київського воєводства. Також було використано працю «Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях», де історик надав детальний опис особливостей формування та функціонування польського коронного права на українських землях. А також розгорнуту характеристику земського та гродського судів².

Питання регулювання заселення українських земель напередодні повстання Б. Хмельницького висвітлює стаття Оксани Жук «Урядове регулювання колонізації українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1648 рр.)»³. Важливою для нашого дослідження є дисертація Олексія Патяки «Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)»⁴. Це дослідження дуже тісно переплітається із нашим, особливо щодо особливостей функціонування судів, яким був порядок займання урядів у гродському суді, а також персональний склад учасників та їх компетенція. Подібної тематики торкається і його стаття «Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI – на початку XVII ст.»⁵.

¹ Крикун М. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI–XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. 1992. Вип. 2. С. 68-84.

² Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Український католицький університет, 2012. 702 с.

³ Жук О. Урядове регулювання колонізації українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1648 рр.) // *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 32. С. 24-26.

⁴ Патяка, О. О. *Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / наук. кер. Смолій В. А. ; Інститут історії України НАН України. Київ, 2006.

⁵ Патяка О. Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI – на початку XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2004. № 4. С. 448—458.

Джерелознавчу класифікацію та критику земських та гродських книг як архівних документів зробив у своїй праці «Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова» Олег Купчинський¹. Також питання складу та формування урядів гродського суду висвітила у своїй праці Наталя Старченко «Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – «агенти» держави (Волинь останньої третини XVI ст.)»²

Соціальну мікроісторію шляхетської родини з Київського воєводства, на прикладі Єрличів схарактеризував Ігор Тесленко у статті «Родинний клан Єрличів»³. Йоахим Єрлич відомий завдяки своїй «Хроніці», але автора цікавлять не лише події, які він описав у своєму щоденнику, але і соціальні зв'язки клану, внутрішня структура родини, та як родина діяла в кризовий період – Хмельниччину. Ранні етапи повстання Хмельницького та роль шляхти обох віросповідань у період 1648-1651 рр. досліджував Владислав Серчик у своїй праці «Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648-1651»⁴. Автор аналізує соціальний склад козацького війська та його динаміку, яку роль у ньому відіграв татарський елемент на військовому та політичному рівні, а також висвітлює перші спроби повернення шляхти до маєтків по Зборівській угоді.

Щодо Зборівської угоди та її значення для Хмельниччини і подальшої історії України висвітлювали Войцех Кухарський у статті «Bitwa pod Zborowem 15–16 sierpnia 1649 r.»⁵. Також Маріуш Савіцький у статі «United in the Commonwealth.

¹ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. С. 100.

² Старченко Н. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – „агенти” держави (Волинь останньої третини XVI ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2016. № 16. С.128-156

³ Тесленко І. Родинний клан Єрличів // *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2004. Вип. 4. С. 135-188.

⁴ Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. Warszawa, 1998. S.378.

⁵ Kucharski W. Bitwa pod Zborowem 15–16 sierpnia 1649 r. *Studia z Dziejów Wojskowości*. 2017. Vol. 6. S. 71—122.

The Participation of Lithuanian troops in the Zborów battle in 1649», автор ставить акцент більше на литовське військо, але контекст Зборова важко оминати¹. Питання функціонування державних інституцій в умовах повстання козаків, і зокрема Зборова, висвітив у своїй статті Ярослав Столицький у «Księgi województwa kijowskiego w czasie wygnania».² Також варто відмітити спільну працю Я. Столицького та Якуба Ситневського «Powrót szlachty polskiej na Ukrainę po ugodzie zborowskiej», де автори проаналізували механізми повернення шляхти до своїх покинутих маєтків після Зборова³.

Підсумовуючи, можна зазначити, що досліджувана проблема функціонування гродського суду у Київському воєводстві після Зборівської угоди, а також становище шляхти обох віросповідань ще потребує додаткового вивчення. Незважаючи на великий пласт літератури з історії повстання під проводом Богдана Хмельницького нам ще варто переосмислити реальне значення угоди та положення, які вона декларувала і саме в цьому актові документи є мовчазними свідками тих часів, які здатні показати реальний стан речей у кожному воєводстві та повіті.

1.2 Джерельна база

Джерельну базу дослідження становлять Актові книги Житомирського гродського суду, зокрема за період грудень 1649 – грудень 1650 рр. Нині вона зберігається у Центральному державному історичному архіві м. Києва у фонді №11, опис 1, справа 13 та нараховує 675 аркушів рукописного тексту.⁴ Книга дійшла до

¹ Sawicki M. United in the Commonwealth. The Participation of Lithuanian troops in the Zborów battle in 1649. *Open Political Science*. 2018. Vol. 1, no. 1. P. 182–192. URL: <https://doi.org/10.1515/openps-2018-0016>

² Stolicki J. Księgi województwa kijowskiego w czasie wygnania. *Prace Historyczne*. 2022. Vol. 149, no. 2. P. 227–244. URL: <https://doi.org/10.4467/20844069ph.22.012.15673>

³ Stolicki J., Sytniewski J., Powrót szlachty polskiej na Ukrainę po ugodzie zborowskiej. „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 2021, t. XVIII. S. 139–159.

⁴ Житомирський гродський суд, м. Житомир Київського воєводства. Центральний державний історичний архів, м. Києва (далі – ЦДІАК України) ф. 11, оп.1, спр. 13.

нас у відносно задовільному стані, аркуші цілі, колір паперу – жовтий, вицвілий. Документи написані як польською мовою, так і староукраїнською, акти за мовою розподілені більш-менш рівномірно, колір чорнила – чорний. Почерк, якими написані документи – різний, що говорить про наявність різних писарів. Іван Каманін у своєму дослідженні виділяв окремо житомирський почерк актових документів, він характеризував його ранню полонізацію. Також наголошував на подібність форм написання букв до київського почерку, але вживання у канцелярському письмі староукраїнської (руської) та польської мов виробило особливий та неповторний тип написання букв¹.

Для належної контекстуалізації використаної джерельної бази доцільно уточнити природу та специфіку гродської документації як історичного джерела. «Акти гродські», або інакше «Гродські книги», представляють собою систематизовані хронологічні збірки юридичних актів та документальних матеріалів, що продукувалися гродськими судовими інституціями на адміністративно-територіальному рівні воєводств та повітів на території Речі Посполитій та Великого князівства Литовського, структуровані за річними періодами документообігу. Їхній початок на українських землях ми можемо прослідкувати від 1435 р., коли польське коронне право поширюється на українські землі, й аж до 1793 коли це право було ліквідовано, разом із II Поділом Речі Посполитої, а гродські суди були поглинуті губернськими і провінційними канцеляріями.² Один гродський суд у Київському воєводстві з'явився після постанов Віленського сейму 1565-1568, а остаточно закріпилися внаслідок Люблінської унії (1569)³. При кожному гродському суді діяла канцелярія, що

---

¹ Каманін І. Палеографічний ізборник. Матеріали з історії південно-руського письма в XV—XVIII ст. Вип. 1. 1899. С. 16

² Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII — перша третина XIX ст.) : монографія. Житомир : Євенок О. О., 2022. С. 15, С. 73.

³ Там само. С.169.

працювала не лише під час судових сесій, а й у міжсесійні періоди, чим пояснюється розмаїтість дат у документах та їх великий обсяг¹. Надалі це призвело до розгалуження діяльності суду у Київському воєводстві, тому з'явилися філії у Житомирі та Овручі, які з часом перетворилися на самостійні канцелярії².

Документи, представлені в Актових книгах, структуровані за роками та місцями й містять широкий масив приватно-правових документів: конституції сеймів, документи про купівлю-продаж маєтків та маєтностей, заповіти, майнові скарги, юраменти на виконання клятви/обітниці та ін. Хронологічні межі документів Актових книг сягають трохи нижчої, ніж грудень 1649 позначки, її можна опустити до 1648 р. до початку повстання Хмельницького. Така хронологічна межа полягає у тому, що в більшості документів міститься згадка або детальний опис подій, або документи написані у 1648 р. Документи Житомирського гродського суду дають нам можливість дослідити економічні та політичні зв'язки польської та руської шляхти, особистісні контакти та зв'язки як окремих представників шляхти, так і цілих родин. Потенціал цього джерела ще не до кінця розкритий, та потребує подальшого дослідження для відкриття та висвітлення нових аспектів реконструкції подій Хмельниччини. Детальніше про масив документів див. Розділ 3.2.

Для уточнення деяких актових документів із Житомирської гродської книги за 1649-1650 рр. було використано «Архів Юго-Западной Россії» частину 3, том 4.³ Документи цього багатотомного видання опрацьовувались Тимчасовою комісією з упорядкування давніх актів і публікувалися протягом 1859-1914 рр. Спочатку виданням займався М. Іванишев і він намічав його як видання

---

¹ Там само. С. 169.

² Там само. С. 169.

³ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: [Акты о гайдамаках (1700-1768)]. Т. IV: Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Київ. 1914. С. 1100.

документальних джерел (насамперед книг адміністративно-судових установ України, що зберігалися у Київському центральному архіві давніх актів) відповідно до чітко визначених тем, які складали структурні частини серії. Цих принципів до половини 1880-х років Комісія суворо додержувалася. Але згодом допускалися істотні відступи від них, які порушували стрункність та цілісність видання, що водночас дозволяло значно збільшувати інформаційні можливості «Архівъ Юго-Западной Россіи» і підтверджувало творчий пошук співробітників Комісії.¹ Кожен том має вступну статтю, яка часто нагадує більше ґрунтовне дослідження, із відповідної тематики. Серед авторів передмов є такі відомі вчені як С. Голубєв, М. Грушевський, І. Каманін, А. Криловський, О. Левицький, С. Терновський та ін. В основі документів «Архіву...» частини 4, лежать документи з історії українського козацтва XVI-XVIII ст. Сюди входять актові документи про повстання козаків під проводом І. Підкови, К. Косинського, С. Наливайка, Я. Острянина, про воєнні дії Б. Хмельницького, а також про подальші події після Хмельниччини – гайдамацький рух. Том 3 якраз зосереджено на документах щодо повстання Б. Хмельницького.

Ще один пласт документів міститься у збірці «*Volumina Legum*» (далі – VL), що є збірником польських законів та сеймових конституцій XIV-XVIII ст., видрукованих у 10-ти томах. Видання було започатковане польським просвітником та київським біскупом Йозефом Анджеєм Залуським. Публікація польських законів стала можливою завдяки допомозі католицького ордену піарів, що займався освітою, і зокрема друкарнями. Перші шість томів підготував та опублікував протягом 1732-1739 рр. один із членів цього ордену Станіслав Конарський, який до того ж був ініціатором і розробником програми реформ для вального сейму, а саме скасування права «*liberum veto*». Наступні два томи 7 і 8 було опубліковано за 50

---

¹ Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності / Відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. с. 101.

років у 1782 р.¹ Подальше видання ускладнилось і було призупинено через поділи Польщі. Декретом саксонського короля і варшавського герцога Фрідріха-Августа I Веттіна від 10 жовтня 1809 збірка отримала статус урядового кодексу законів Варшавського князівства, а після 1815 зберегла його в Королівстві Польському.² Вже в XIX ст. було здійснено перевидання VL, здійснене Й. Огрізко польським юристом, видавцем та політичним діячем. У 1889 р. у Кракові зусиллями Правничої комісії Польської академії мистецтв видано 9-й том, до якого ввійшли сеймові конституції 1782-1792 рр. І тільки у середині XX ст. світ побачив 10 том VL, виданий професором Познанського університету З. Качмариком. 10 том збірки містить Конституцію Гродненського сейму 1793 р.³ Акти у збірниках були згруповані за хронологічним порядком й об'єднані у томи за наступним принципом: Vol. 1 – акти за 1347-1547 рр.; Vol. 2 – акти за 1550-1609 рр.; Vol. 3 – 1609-1640 рр.; Vol. 4 – 1641-1668 рр.; Vol. 5 – акти за 1669-1697 рр.; Vol. 6 – 1697-1736 рр.; Vol. 7 – 1764-1768 рр.; Vol. 8 – 1775-1780 рр.; Vol. 9 – 1782-1792 рр.; і Vol. 10 – 1793 р. Також було укладено два довідкових томи у 7 та 8 томах.⁴ Відповідно до нашої хронології, ми у нашому дослідженні використовували Vol. 4, адже саме у ньому містяться конституції та ухвали сеймів за 1649-1650 рр.⁵

Для розбору пунктів Зборівської угоди було використано багатотомне видання документів «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией». ⁶ Археографічна комісія від моменту створення у 1843 р. і до початку XX ст. виконувала функцію основної установи, що планомірно видавала історичні джерела, в першу чергу гродські книги

¹ Майборода Р. В. *Volumina Legum. Енциклопедія історії України : додатковий том. Кн. 1 : А–Я.* Київ : Наукова думка, 2021. С. 761.

² Там само. С. 761.

³ Там само. С. 761.

⁴ Там само. С. 761.

⁵ *Volumina legum.* Т. 4. Petersburg : Jozafat Ohryzko, 1859. S. 501.

⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. С. 764.

Правобережної України¹. Загалом, було опубліковано 15 томів під редакцією М. Костомарова та П. Куліша, що охоплювали документи від XIV-XVIII ст. Для нашого дослідження було використано том 3, виданий 1861 р. Документи третього тому охоплюють події від 1638 року і по рік смерті Б. Хмельницького – 1657 р. Збірник містить грамоти, укази, універсали, листи, заповіти, і зокрема документи щодо відносин монастирів та митрополитів України та Московії; щодо міського устрою, селянських втеч, життя на пограниччі, власне щодо повстання Б. Хмельницького, його відносин із Угорщиною, Австрією Московією тощо.

Додатково було використано архівне видання збірник документів «Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657», де видано окремі документи, зокрема й із Житомирських гродських книг.² Упорядниками видання виступили Лідія Сухих та Віктор Страшко. Особливістю цього видання є те, що автори публікують величезний масив документів – понад 4.7 тисяч. Збірник складається з трьох частин, де перша – це публікація документів по кожному із років повстання від 1648 по 1657 рр.; друга – документи та їх аналіз у таблицях про сплату подимного податку у Речі Посполитій; і третя – це науково-довідковий апарат та додатки, а також географічний та іменний покажчики. Важливим є і те, що у цьому виданні додано словник термінів та застарілих слів, що робить пошук для дослідників легшим. Географічно документи цього збірника ідеально накладаються на наші географічні межі Київського воєводства. Упорядники робили акцент на документах фінансових заходів Речі Посполитої щодо підвищення боєздатності армії. Цей комплекс документів теж є дуже важливим, адже наше дослідження так

---

¹ Кулаковський П. М. Еволюція принципів і перспективи видання документів метрики в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. 2008. Вип. 12. С. 94-95.

² Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 : зб. за документами актових книг. Київ : Центральний державний історичний архів України, 2008. С. 1011.

само торкається питання збору податків протягом 1650 р. у межах Київського воєводства.

Також було використано опубліковані джерела: листи, універсали, накази Б. Хмельницького, у праці Івана Крип'якевича «Документи Богдана Хмельницького». Збірка поділена на два періоди: документи від 1648-1654 рр. та документи про перші роки перебування України у складі Московії (до 1657 р.)¹. Особливість цієї збірки у тому, що вона охоплює документи, що раніше не були опубліковані, автор наводить у додатках документи сумнівного характеру, що приписувались Б. Хмельницькому, а також підроблені документи, перелік листів, що були втрачені. Це дає змогу детальніше та глибше дослідити дражливі моменти Хмельниччини. Матеріали дослідник брав із архівів та бібліотек в Україні, Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Німеччини та Австрії.

Як спогади очевидців було використано щоденник подій Яохима Єрлича «*Latopisiec Joachima Jerlicza/ Літописець Яохима Єрлича*» том перший². Сам Єрлич був руським шляхтичем, мав володіння у Волинському воєводстві. З початком воєнних дій у 1648 р. втікає до Києва, але по так званому «заспокоєнню» козаків їде на Волинь, де і прожив до кінця життя.³ Вертаючись до щоденника, варто сказати, що він складається з двох частин і охоплює події від 1598 р. по 1673 р. Саме перша частина є основною для нашого дослідження, адже, окрім того, що автор наводить розлогу історію свого роду, в ній міститься опис подій 1648-1651 рр. Другий том малоінформативний для нас, тому його не було використано, адже він описує події вже після смерті Б. Хмельницького у 1657 р. Я. Єрлич як шляхтич досить негативно сприймає повстання, і в щоденнику намагається шляхом експресивних висловів

¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 740 с.

² Jerlicz J. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. Warszawa : Maur. Wolff, 1853. Т. 1. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=1555>

³ Тесленко І. Родинний клан Єрличів... С. 173.

вразити читача та показати всю згубу повстання. Особливість цього джерела в тому, що Я. Єрлич за основу щоденника брав праці польських хроністів XVI-XVII ст., а також безпосередньо документи подій Хмельниччини – мирні договори, дипломатичну кореспонденцію, грамоти та універсали королів, документи з родинного архіву та ін. що не збереглися до нині.

Отже, комплекс джерел, використаний для опрацювання теми, дозволяє розкрити процеси, які відбувалися в середовищі руської та польської шляхти після підписання Зборівської угоди (1649). Залучені матеріали дають можливість простежити особливості реалізації угоди на українських землях, зокрема у Київському воєводстві. Спираючись на архівні матеріали, ми можемо прослідкувати особливості повернення шляхти до своїх маєтків, і чи дійсно це було так легко, як декларувала угода.

1.3   Методологія дослідження

Дослідження реалізації положень Зборівської угоди 1649 р. є складним і багатоаспектним завданням, що вимагає застосування широкого спектра загальнонаукових методів та спеціально історичних. Комплекс цих методів необхідний аби висвітлити всі особливості аналізу джерел, контексту їх створення та динаміки відносин, в нашому випадку – козацької сторони та польської. Тому для вивчення таких процесів, як перемовини, укладання договорів, і загалом перебігу військових кампаній необхідно використовувати комплекс методів, які дозволяють простежити їхні історичні передумови, оцінити вплив соціальних факторів і не реконструювати відносини того часу.

Методологічну основу дослідження формують загальнонаукові методи у поєднанні із спеціальними історичними методами та принципами. Всі вони були відібрані відповідно до об'єкта, предмета й мети роботи. Дослідження базується на принципах науковості, історизму, системності та об'єктивності, що забезпечують

критичне та неупереджене опрацювання джерел. Специфіка актового джерела обумовлює першочергове значення методів джерелознавчої критики: зовнішньої критики – встановлення походження, автентичності й датування документа; та внутрішньої критики – аналіз змісту, перевірка достовірності.

Основним методом є історичний, він дає змогу простежити динаміку реалізації окремих положень Зборівської угоди від моменту її укладення (серпень 1649 р.) до кінця 1650 р. у конкретному регіоні – Житомирському повіті Київського воєводства. Також було використано просопографічний метод аби відтворити портрет шляхетського середовища на підставі аналізу персональних даних окремих представників досліджуваної групи. Надалі це уможливить структурувати міжродові зв'язки та їхні соціальні ролі. Мікроісторичний підхід, був використаний з метою детального дослідження спільноти шляхти Київського воєводства у період після укладання Зборівської угоди від 1649 і до кінця 1650 рр.

Було застосовано аналіз, як один із основних загальнонаукових методів, що передбачає детальний розбір змісту актових джерел. Наприклад, аналіз Зборівської угоди (1649), актових книг Житомирського гродського суду, Щоденник Єрлича. Синтез дозволяє узагальнити інформацію з різних джерел для створення цілісної картини реалізації договору. Наприклад, синтезуються дані, записані в Зборові, та їх реальне виконання, закріплене в актових документах. Також сюди можна навести і синтез того ж таки Зборова й титулатури, яку використовує Б. Хмельницький.

Важливими для нашого дослідження є спеціальні історичні методи, вони є незамінними для аналізу актових джерел. Також ці методи допомагають якісно оцінити історичні передумови створення документів. Генеалогічний метод було використано для відтворення родинних зв'язків та спорідненостей шляхетських родів. А також аби встановити клієнтарні відносини всередині польської та руської шляхти. Це дозволяє виявити, як досвід попередніх клієнтарних зв'язків, пов'язаних із Люблінською унією (1569) вплинув вже на стосунки у шляхетських

родах у середині XVII ст. Наприклад, як роди Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Збараських, Тишкевичів, Аксаків та ін. отримали та розпоряджалися своїми володіннями та урядами, які очолювали. В додаток було використано хронологічний метод аби встановити послідовність подій та динаміку соціальних процесів протягом 1649-1650 рр. Наприклад, як шляхта покидала свої маєтки у 1648 р., в якому напрямку вона рухалась, і як швидко поверталась назад, після укладання Зборівської угоди 1649 р. Окремої уваги потребує питання календарної системи, яка була використана в дослідженні. Оскільки, документи Житомирського гродського суду за 1649-1650 рр. датовані за юліанським календарем (старим стилем), до того більшість істориків українських та польських датують події Хмельниччини саме за старим стилем, тому аби не заплутувати читача подвійними датами, й спростити сприйняття хронологічного матеріалу, було прийнято рішення писати все за старим стилем, тобто за григоріанським календарем.

Також використано ретроспективний метод для встановлення причин, що зумовили правові ситуації, що були зафіксовані в актових книгах. Як правило, йдеться про боргові записи, або записи на поновлення у шляхетстві, або і загалом документи на право власності – всі ці документи у більшості випадків були втрачені (пограбовані, спалені, загублені) під час втечі шляхти від козацького повстання. Важливим було ще врахування лінгвістичної специфіки джерел (польська мова, староукраїнська мова, латинські та німецькі вставки на правничу тематику) та використання палеографічних методів для прочитання та інтерпретування текстів. В деяких випадках, у документах було використано по декілька мов одразу. До прикладу, німецькі слова часто вживаються як сталі конструкції в польськомовних документах. Натомість в староукраїнській можемо простежити перехід на польську мову, коли в акті подається виписка з більш давнішої справи.

Комплексний характер джерельної бази та хронологічні межі роботи зумовили застосування міждисциплінарних методів, що поєднують інструментарії класичної історичної науки та методи спеціальних галузей. Серед міждисциплінарних методів, було використано контент-аналіз для вивчення текстів офіційних документів: Зборівського договору, універсалів короля та гетьмана, реляцій, що дозволяє виявити основні аспекти реалізації угоди. На додачу, цей метод допомагає виявити ключові терміни: «уроджений» – шляхтич, «ребелія» – повстання, «маєток/маєтності», «подимне» тощо. Також було використано культурологічний аналіз для дослідження впливів використання мови у середовищі руської та польської шляхти. І загалом для оцінки сприйняття участі шляхти як руської, так і польської у повстанні козаків саме на боці козаків. Адже цей аспект є важливим у нашому дослідженні, і показує реальну картину участі еліт у повстанні та їхній вплив на підписання договору.

Ще один важливий метод для нашого дослідження – це дипломатика. Його було використано для вивчення формулярів актових документів, тобто складових частин кожного акту. На початку в нас завжди буде назва документа та від кого і до кого він адресований, далі вказано рік, місяць та число, коли був записаний документ до актової книги, якщо це універсал, або сеймові конституції, то вказано, коли вони були затверджені на сеймі та, коли записані саме до книги. В документах завжди зберігається вступна частина із перерахунком всіх титулів основних дійових осіб документу, далі виклад проблеми, через яку звернулися до суду (в цій частині, як правило може міститися вставка із попереднього рішення, або вписані додаткові відомості щодо успадкування маєтків тощо). І на кінці міститься висновок та перерахунок осіб, що засвідчують документ та дата вписання до гродських книг.

Залучення просторово-географічного методу у нашому дослідженні, дозволяє локалізувати географію конфліктів, зафіксованих у актових документах. Розташування міст, містечок та сіл, що згадані в Зборівській угоді та матеріалах

Житомирських гродських книг дають можливість визначити в яких повітах Київського воєводства шляхта масово покидала свої маєтки. Також ми можемо прослідкувати, які реальні масштаби територій закріплювалися за козаками, не лише в офіційних документах/договорах, а й як насправді відбувалось розмежування територій між Річчю Посполитою та козаками.

Отже, методологія дослідження є комплексною та забезпечує всебічне опрацювання та інтерпретування джерельної бази дослідження. Вона будується на синтезі принципів історизму, об'єктивності, системності та широкого застосування спеціальних історичних методів, а саме критичного аналізу, контент-аналізу, хронологічного, просопографічного, дипломатичного, історико-географічного. Усі ці методи забезпечили всебічний огляд джерел та їх інтерпретацію, також допомогли реконструювати та обґрунтувати соціальні та майнові відносини у середовищі руської та польської шляхти на теренах Київського воєводства у 1649-1650 рр. після підписання та реалізації положень Зборівської угоди (1649 р.) за актовими матеріалами книг Житомирського гродського суду.

2. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 Р. ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Передумови укладення договору

Повстання під проводом Богдана Хмельницького виникло у 1648 р. й мало глибокі соціально-економічні передумови. Найпершою відправною точкою появи цих чинників можна назвати Люблінську унію 1569 р., яка об'єднала українські, польські та литовські землі в одну державну Річ Посполиту¹. Наслідком цього об'єднання стало зростання маєтностей шляхти, як литовської, польської, так і руської. Серед шляхти, утворюється прошарок магнатів – великих землевласників. Серед руської шляхти/магнатів, можна виділити такі роди як Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Збараських².

Суперечливою була і Берестейська унія 1596 р. Унія 1596 р. була спробою реформувати православну церкву через підпорядкування Риму, але лише призвела до політичного та конфесійного загострення. Як зазначав Г. Літвін, робота над унією не особливо цікавила шляхетські кола Речі Посполитої, а після її проголошення, шляхта зайняла позицію у кращому разі байдужу, а часто й неприхильну, навіть ворожу.³ Замість наблизити руський та польський світи обидві унії 1569 р. та 1596 р. лише відмежували їх, не згладили суперечності, а лише загострили їх. Показали неминучість зіткнення Речі Посполитої об гострий кут айсберга непорозумінь руської та польської шляхти. Покращити хитку релігійну ситуацію мали б «Пункти для заспокоєння руського народу» скріплені на елекційному сеймі 1632 р. присягою, а наступного 1633 р. підтвердженні на

---

¹ Жук О. Урядове регулювання колонізації українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1648 рр.)... С. 25-27

² Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 7. Т. III: Акты о заселении Южной России XVI-XVIII вв. Київ, 1905. с. 17-20.

³ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)...С.67.

коронаційному сеймі. «Пункти...» проголошували «вільне відправлення богослужінь та святих таїнств», а церковні братства «які є наразі серед неуніатів, а також ті, що пізніше будуть ними засновані, мають бути у мирному володінні та вільному провадженні», а Митрополит Київський має мати право та титул над усією Руссю.¹ Фактично «Пункти» офіційно затвердили існування православної церкви, але це не вирішило ситуацію, адже пункти фактично скасували територіальні єпархії православної церкви. Тож, тепер парафія отримала право обирати віру, а особливо відмінну від віри найближчого єпископа, і таким чином вивести себе з-під його юрисдикції².

Таким чином, «умиротворення» 1632 року насправді являло собою спробу не умиротворити, а назавжди розірвати церковні традиції та інституції Русинської церкви, розділивши її на окремі уніатську та православну церкви, які не мали географічної узгодженості. Однак на практиці воно зіткнулося з великим опором. Оскільки статті були нечіткими у переосмисленні єпархіальних меж та юрисдикційних ієрархій, а традиції територіальних єпархій та об'єднаної церкви були сильними, місцеві єпископи продовжували претендувати на юрисдикцію над усіма.

Не забарилося нагадати про себе і козацтво, що почало формуватися як явище якраз у другій половині XVI ст. А вже протягом першої половини XVII ст. утвердило себе як сильна військова сила, що навіть поступала на службу до польського короля. І в цьому й крилася небезпека, бо козаки не були інтегровані в Річ Посполиту, не мали закріпленого та визначеного статусу та вольностей, а радше залишалися на маргінесі, підхоплюючи час від часу суспільні настрої та невдоволення.

---

¹ Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. 1985. P. 92

² Ibid. p. 92-93.

Усі ці суперечності, що назбирувалися протягом XVI – першої половини XVII ст. призводили до непорозуміння у політичному та соціальному житті української та польської еліт того часу. Магнати не бажали рахуватися із королівською владою, де виступали радше у ролі союзників короля, а середня шляхта повністю була залежною, й перебувала під протекцією магнатів, тож всіляко підтримувала їх політику. Сейм, як орган, що мав представляти всю шляхту, став місцем для політичної кар'єри та дебатів різних груп магнатів¹. Тож, не дивно, що в такій ситуації право на справедливість було обмеженим. Реєстр козаків на службі у короля не був ефективним способом вирішити питання інтеграції козацького війська до Речі Посполитої, де шляхта зробила з реєстрових козаків своїх підданих, рахувалася лише із своїми інтересами й перетворила козаків на джерело власних доходів².

На цій урожайній до конфліктів ниві і виросла суперечка між чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським та Богданом Хмельницьким. Але, в основі своїй її коріння лежало у бажанні козаків відстояти свої вольності. Земельний конфлікт Чаплинського та Хмельницького поступово переріс у криваве протистояння, де Чаплинський мав намір вбити Хмельницького і знищити все його майно. Замах, викрадення коня, напад на сина Хмельницького, і в кінцевому результаті – наїзд Чаплинського на маєтності Хмельницького Суботів у березні-квітні 1647 р.³. Внаслідок цього наїзду Чаплинський привласнив хутір Суботів, вигнав родину Хмельницького, та розпорядився виплатити 150 флоринів «компенсації»⁴.

---

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... С.14

² Грушевський М. С. Історія України-Руси : Т. 8, ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). С. 132.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Мюнхен : Українське видавництво, 1976. Т. 2 : Від половини XVII сторіччя до 1923 року. С. 13.

⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет. 2-е вид., доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. С. 76-77.

Богдан Хмельницький розпочинає енергійну боротьбу проти Чаплинського та повернення Суботова. Почалося все зі скарги до коронного гетьмана Миколая Потоцького, а Потоцький своєю чергою звернувся до Олександра Конєцпольського. Клієнтарні зв'язки між Д. Чаплинським та О. Конєцпольським не віщували розв'язання питання на користь Хмельницького. Тож, він одразу подався до кроля Владислава IV, але його королівська милість не змогла заради в цій ситуації, тож Хмельницький вирішив самостійно улагодити цю непросту ситуацію. І вже після зустрічі із Єжи Осолінський Богдан Хмельницький починає активну підготовку до повстання¹.

Почавшись взимку 1648 р. повстання охопило кілька воєводств на українських землях: Київське, Волинське, Подільське та Брацлавське, до яких пізніше приєдналося Чернігівське воєводство. Логічним питанням постає залученість населення воєводств до повстання. Про масштаби залученості руської шляхти у козацькому війську можна дізнатися на основі одного пункту №5 Зборівського договору: «Шляхті, як віри руської а, так і римської, котра під час того замішання будь-яким способом бавилася при Запорозькому війську, його королівська милість із панської своєї ласки пробачає і переступ їхній покриває», де основна вимога полягала в амністії шляхти, що брала участь у повстанні. Відповідно, можна зрозуміти, що цей пункт був важливим, адже якби повстання не підтримала руська шляхта, питання амністії не стояло б так гостро. На підтвердження можна навести приклад шляхтича Миколая Єміоловського, який сам брав участь у боях, і підтверджував, що шляхта «з самого початку повстання шляхта мала зв'язки з Хмельницьким»². А також маємо згадку у серпні 1650 р. про те, що польська сторона просить видати шляхту «з умови милосердя», що приєдналась до

---

¹ Там само. С. 78-79.

² Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. S. 16

козаків.¹ Якихось чітких цифр ми не маємо, але згадки про залученість саме шляхти є наявними. Липинський наводить ще один аргумент на підтвердження участі шляхти, адже Хмельницький у листі до каштеляна Ельблонга Вейгера у листопаді 1648 р. згадує про «синів корони»².

Серед шляхти, яка брала участь у повстанні Хмельницького, можна чітко виділити два окремі типи, дві абсолютно різні групи. Перша група – це ті, що приєдналися із самого початку, другі – це ті, що потрапили у повстання пізніше, після того, як пройшов перший період повстання. Причому друга група, у перший період повстання або перебувала осторонь, або у складі армій Речі Посполитої, б'ючись проти повстанців. Найвідомішими її представниками можна назвати Немирича, Стеткевича, Верещаку.³ Боротьба між двома сторонами переросла у приватну війну між представниками польської та руської шляхти. Де остання, протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. втрачала свою силу та вагу у політичному житті. У цій боротьбі обидві сторони були змушені шукати союзників. Вся Річ Посполита стояла за поляками; русинська шляхта, дедалі більше втрачаючи надію на отримання правового захисту своїх вимог, почала шукати підтримки в козацтва, яке зростало в силі та значенні.⁴ В. Липинський наводить певні прізвища серед руської шляхти, яка приєдналась до Хмельницького від самого початку. Серед київської шляхти, він наводить такі роди: Аксаків, Бабинських, Байбузів, Богушевичів, Бутовичів, Биковських, Халецьких, Чечелів, Черкасів, Дашковичів, Домонтовичів, Горностаїв, Янковських, Єльців, Капустів, Комарів, Корчовських, Коркошків, Котлубаїв, Криницьких, Лемішів, Лозовіцьких, Луцкевичів, Лукомський, Макаревичів, Маркевичів, Мазеп, Молодецький, Нечаїв, Невмержицьких, Проскурів, Селецьких, Силичів, Служків, Стравецьких,

---

¹ Ibid. S. 16.

² Ibid. S. 16.

³ Ibid. S. 41.

⁴ Ibid. S. 43-45.

Стрижовських, Свяцьких, Шавулів, Шимковичів, Третяків, Трипольських, Тризнів, Вигурів, Вороничів, Залеських.¹

На початку повстання козаків пройшло декілька етапів. Кампанія 1648 р. мала активний етап/фазу (весна-літо 1648 р.) та певне послаблення у вигляді переговорів (осінь 1648 – зима 1649 р.). У травні та червні козацьке повстання переросло вже в громадянську війну. Підбурені козацькими успіхами та агітаторами, незадоволені верстви населення взялися за зброю. Селяни повстали проти своїх панів, православне духовенство закликала до помсти переможним латинянам, а руські міщани плели змови.² Підготовка до нового етапу війни після кампанії 1648 р. розпочалась весною 1649 р. Хмельницький протягом 1649 р. намагався нейтралізувати свого опонента й закріпити в шляхти переконання про мирні наміри козаків.³

Напередодні нової військової кампанії, Б. Хмельницький традиційно проводить мобілізацію, основні козацькі загони розташовувались по лінії р. Случ, Мурафа, у Звяглі стояли сотні Чернігівського і Лубенського полків під командуванням полковника Герасима Яцкевича. Окремі загони доходили до Корця і Межиріччя. У Чорторії перебував невеликий загін, що підтримував зв'язок з Полонним. У Любарі стояли селянські загони полковників Івана Донця і Таборенка; вони мали у своїх руках також Гриців, Лабунь і Сульжин. В Острополі, Старо-Константинові і Красилові стояли загони Кривоносенка. Дальшу лінію, аж під Бар, займали сотні кальницького полковника Івана Федоренка. Лінію Мурафи захищали полки брацлавського полковника Данила Нечая та уманського полковника Степи, в їх районі перебували також деякі селянські загони. Коронні війська у травні 1649 р. перейшли р. Горинь та укріпилися у Заславі під командуванням польського

---

¹ Ibid. S. 57.

² Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. 1985. P. 146.

³ Sawicki M. United in the Commonwealth. The Participation of Lithuanian troops in the Zborów battle in 1649... S. 185.

шляхтича Адама Фірлея та в Купілі, у верхів'ях Південного Бугу, під командуванням Ланцкоронського.¹

16 червня 1649 р. Хмельницький вирушив на Старокостянтинів, польське коронне військо почало відступати під Чолганський камінь та до Збаража. Для утримання оборони коронне військо зупинилося під Збаражем, де був добре укріплений замок. Хмельницький чекав на прибуття татарського хана Іслама Гірея, вони зустрілися під час переправи через Дніпро 24 червня.² Вже 30 червня козаки стояли під Збараським замком, де початкові маневри їм дались легко, позаяк замок ще не був добре укріплений. 7 липня 1649 року до Збаража прибув Єремія Вишневецький, який разом зі своїми прапорами увійшов до фортеці. Через два дні прийшло військо з ханом, а потім вони з козацькими військами вирушили на Хмельницький, розпочавши таким чином облогу Збаража.³ Облога обіцяла бути довгою, втім до обложених прямував польський король Ян Казимир, який бажав бачити голову Хмельницького.

5 серпня король був під Зборовом, окрім табору Яна Казимира, прибули Самуель Кароль Корецький з 800 солдатами та сімома гарматами, каштелян Сандомирський Станіслав Вітовський із загоном з 300 солдатів та стобницький староста Кшиштоф Балдуїн Оссолінський з 100 кінними загонами.⁴ Польське коронне військо просувалося вздовж р. Стрипи, через несприятливі погодні умови напередодні, пересування це було повільним та проходило в незручних умовах. В цей момент відбулась перша сутичка біля Зборова.⁵ Козаки діяли раптово, але разом з тим злагоджено. Штурм Зборова та намагання козаків розірвати сполучення

---

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. 1990. С. 99.

² Sawicki M. United in the Commonwealth. The Participation of Lithuanian troops in the Zborów battle in 1649... S. 185.

³ Ibid. S. 185.

⁴ Ibid. S. 187.

⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. 1990. С. 101-102.

польської армії із королівським табором був виснажливим. Завдяки полковнику Матвію Гладкому, козакам вдалось пробити оборону міста та зайняти його. Водночас, польська сторона, а особливо коронний канцлер Єжи Оссолінський переманювали на свою сторону хана, аби відколоти татар від козаків, бо вбачали в цьому єдиний засіб порятунку, що польській стороні і вдалося втілити.¹ На другу добу облоги, вночі, поширилися чутки, що король покинув табір, що дуже збурило військо, що окремі шляхетські загони і обозна челядь кинулися навітки.² Перший раунд переговорів почався ввечері 16 серпня, коли польська та татарська сторони угоди зустрілися між собою в полі. Річ Посполиту представляв (на пряме прохання хана) Єжи Оссолінський, Іслама Гірея – вищезгаданий Сефер Газі.³

17 серпня припинилися воєнні дії під Зборовом, Ян Казимир починає черговий раунд переговорів. Наступного дня, 18 серпня, розпочалися фактичні переговори з козаками, яких формально представляв Хмельницький та його осавули, тоді ж було узгоджено остаточні умови, а наступного дня були підписані копії документів.⁴ Варто наголосити, що протягом 1648-1652 рр. Б. Хмельницький тяжів до автономізму, тобто не прагнув відділятися від Речі Посполитої, а навпаки хотів створити козацьку державу у складі Речі Посполитої на засадах федерації (конфедерації) як першого етап на шляху до незалежності.⁵ Але ця ідея мала одну велику проблему – маєтності шляхти на українських землях, і було зрозуміло, що король на переговорах не допустить створення такого варіанту розвитку подій.

¹ Горбатюк О. Зборівський договір як «дипломатичний» крок Богдана Хмельницького 7–8 (17–18) серпня 1649 року у відображенні в українській історіографії. *O kształt Europy Środkowo-Wschodniej : матеріали III Загальнопольської студентської конференції істориків-новітників, Краків, 25–28 травня 2010 р.* Краків, 2010. С.26.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. 1990. С. 103-104.

³ Kucharski W. Bitwa pod Zborowem 15–16 sierpnia 1649 r. *Studia z Dziejów Wojskowości.* 2017. Vol. 6. S. 106

⁴ Ibid. S. 107.

⁵ Горбатюк О. Зборівський договір як «дипломатичний» крок Богдана Хмельницького 7–8 (17–18) серпня 1649 року у відображенні в українській історіографії... С.28.

Тому, Б. Хмельницький запорукою створення та існування автономії вважав сильну та міцну владу польського короля, як гаранта дотримання реалізації цієї ідеї.¹

Козацьку сторону на переговорах представляли Богдан Хмельницький, Іван Виговський та генеральна старшина, а польську – коронний канцлер Єжи Осолінський, канцлер Великого князівства Литовського Януш Радзивіл, Адам Кисіль. Також на переговорах був присутній кримський хан Іслам Гірей III. Хмельницький знав, що господарем становища під час цих перемовин був не він, а хан. Іслам Гірей бажав зберегти рівновагу сил у цій війні, яку вбачав у почерговій підтримці кожної сторони, що в майбутньому обіцяло поступове виснаження обох сторін. В. Степанков навіть наголошував на певному «присилуванні» Б. Хмельницького із боку Іслама Гірея до переговорів.² В кінцевому результаті Зборівський договір закріпив за Хмельницьким територію з переліком міст, наведених у другому пункті: Димер, Горностайпіль, коростишев, Паволоч, Погребища, Прилуки, Вінниця, Брацлав, Ямпіль, Остер, Чернігів, Ніжин, Ромни; з подальшою можливістю ще більшого закріплення на цій території, й розширення її меж³. Це свідчить нам про те, що козакам був вигідний цей договір, і вони воліли б дотримуватися. Козаки повинні були бути внесені до «Реєстру» не пізніше як до Різдва Христового, що Б. Хмельницький по поверненню зі Зборівської кампанії і почав робити. І вже у жовтні 1649 року в гетьманській канцелярії були підготовлені «Реєстри всього Війська Запорозького», що містили 40 000 козаків. 7 січня 1650 р. ці списки передали королю Яну Казимиру у Варшаві.⁴

¹ Там само. С. 28

² Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 22–23.

Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 8, ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). С. 228

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. С. 415.

⁴ Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. S. 323-324

Зборівський договір 1649 р. продемонстрував як Річ Посполита у своїх намаганнях упокоїти повстання, змогла домовитися із Османською імперією в особі хана та укласти компромісний договір у Зборові. Розбір пунктів угоди не є темою цього підрозділу, тому див. нижче. Цей договір був спробою знайти вдале рішення для вирішення такої складної ситуації. З одного боку була визначена територія, де могли розташовуватися козаки – Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, з іншого боку король все одно повертав під свій вплив усю територію, позаяк польська шляхта отримала можливість повернутися, а де польський шляхтич та польські інституції у вигляді суду та сейму, там і польська держава. Г. Літвін висловлює цікаву думку, що території, які отримав Хмельницький у своє розпорядження – це саме ті території, які він реально міг контролювати, а можливо згодом і розширювати.¹ Але питання в питанні унії польська сторона була рішучою та категоричною – вона має існувати. До цього доклалося небажання сейму у січні 1650 р. прийняти конкретні рішення, які б вирішили релігійне питання, підняте в Зборівській угоді. Саме це підштовхнуло Хмельницького до відновлення конфлікту. А подією, що пришвидшила цей поступ, була смерть канцлера Єжи Оссолінського (9 серпня 1650 р.), головного супротивника радикальної розправи з козаччиною, та передача коронної печатки його головному опонентові – Анджею Лещинському (7 грудня 1650 р.). Новий канцлер А. Лещинський, давно відомий як прибічник радикальних силових дій, спонукав учасників сейму прийняти рішення, що означали підготовку Речі Посполитої до боротьби.²

Найважчою в справі козацької автономії та заспокоєння повстання була роль Адама Кисіля. Оскільки, взаємодія польського та руського елементів у польській державі не було легким, а спільні та взаємні образи лише підсилювали

---

¹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)...С. 78.

² Там само. С. 79-80.

протиставлення одне одного у всіх сферах тогочасного життя, тож повстання під проводом Хмельницького лише показало ці слабкі сторони та несприйняття один одного. Недовіра польської шляхти до руської лише загострилася із повстанням, перша підозрювала другу у змові з Хмельницьким. Навіть найлояльніші представники руської шляхти до Речі Посполитої опинилась у скрутному становищі серед них і Адам Кисіль. Постать Кисіля уособлює внутрішню драму руської шляхти, розірваний між лояльністю до Корони та спорідненістю із руським світом, де кожній зі сторін він намагався бути відданим. Та жодна зі сторін не довіряла Кисілю повністю, що козаки з підозрою дивилися на Кисіля, вважаючи його за прислужника Корони, що польська шляхта недовіряла та не нехтувала звинувачувати його у лояльності та симпатії до повстанців, тому всіляко намагалися демонструвати воєводі свою зневагу.¹ Як зазначає Г. Літвін, Адам Кисіль сподівався підштовхнути козацтво в бік ідеї руської автономії, але не знаходив шляхів, які б дали змогу повернутися до попередніх соціальних стосунків.² Не варто забувати і про самого Хмельницького, який теж виріс у Речі Посполитій, був її культурним та ментальним продуктом.

До того ж повстання швидко оформилося і як політичний конфлікт, зі своїми подальшими сценаріями розвитку саме політичного вектора. Бажання протиставити польському шляхтичу-католику ідею козацького православного світу, заклала з одного боку і сильні сторони для повстанців, а з іншого в цій ідеї полягала головна небезпека. Протиставлення козаків до тієї держави, в якій вони зросли політично, можна простежити у спробі Б. Хмельницького укласти союз із татарами, які аж ніяк не були дружніми до Речі Посполитої.³ Саме ця подія окреслила повстання не

¹ Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. S. 30

² Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)...С. 76-77.

³ Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. S. 24-25

просто як соціальне, але й політичне, де останнє ставало все чіткішим. І саме Зборівська угода 1649 р. вже визначила межі або територію та певний адміністративний апарат держави.

Таким чином, передумови укладення Зборівського договору сформувалися внаслідок тривалих соціальних, релігійних та політичних трансформацій у Речі Посполитої, яка не могла забезпечити соціально-економічний та релігійний баланс в українських землях. Взаємодія цих кризових чинників створило середовище, де суспільство було збурене, що в подальшому призвело до повстання під проводом Б. Хмельницького. Руська шляхта в цьому конфлікті відіграла ключову роль, розділившись на тих, хто приєднався від самого початку та тих, що потрапили у повстання пізніше, після того, як пройшов перший період повстання. Зборівський договір, створений внаслідок воєнних дій, став спробою врегулювати суперечності у Речі Посполитій. Усі сторони розуміли його крихітність та нетривалість, особливо для Речі Посполитої для якої це був вимушений крок аби зменшити полум'я повстання.

2.2. Основні положення Зборівського договору

Підписаний 18 серпня 1649 р. Зборівський договір між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким налічував 11 пунктів, в яких описано вимоги козацької сторони до Яна Казимира короля Речі Посполитої. Ці пункти засвідчили нову реальність після активних бойових дій козаків. Розбір цих пунктів і представлено в цьому розділі нижче.

Фотокопія документа зберігається у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві у фонді 1230, опис 1, справа 194. Цей фонд «Документи з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Колекція фотокопій» як і сам документ не є оцифрованим, тому ми використовували опубліковану версію договору. Використана нами версія

Зборівської угоди написана староукраїнською мовою та опублікована у «Актах...» на сторінках 415-416¹. Це видання, на нашу думку, є найповнішим, пункти у цьому виданні викладені зі збереженням оригінальної орфографії, саме тому ми віддали перевагу цій збірці. До числа відомих видань угоди можна віднести збірку «*Volumina legum*. Т. 4», де міститься згадка про прийняття на апробацію договору². У ХХ ст. виданням Зборівської угоди, і загалом пласту документів, пов'язаних із повстанням Б. Хмельницького і становленням Війська запорозького займалися І. Крип'якевич та Ф. Шевченко³. Це видання містить довідковий апарат, який значно спрощує орієнтацію в документах. Але проблематика цієї збірки полягає в тому, що в ній міститься лист – Вимоги Запорозького війська, передані Яну Казимиру. Тобто це не класична Зборівська угода, а радше те, що їй передувало. Тому цей документ нараховує аж 18 пунктів, але в оригіналі їх 11.

Оскільки договір дійшов до нас у двох варіантах, написаний староукраїнською мовою і надрукований в «Актах...», також маємо версію російською мовою, надруковану Дмитром Бантиш-Каменським. В основі сучасного видання, зробленого Валерієм Шевчуком, було використано та скомпільовано дві версії й видано у збірці «Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI—XVII ст.»⁴. Так, як і було зазначено вище, ми використали варіант, опублікований в «Актах...», тож будемо дотримуватися порядку пунктів угоди, що закріплений за цим виданням.

Перший пункт Зборівського договору 1649 р. «При всяких давніх вольностях його королівська милість Військо своє Запорозьке заховує (проти давніх жалуваних

---

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. С. 415-416.

² *Volumina legum*. Т. 4. Petersburg : Jozafat Ohryzko, 1859. S. 130.

³ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. С. 128-131.

⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1 : Третя чверть XVII ст. С. 230-232.

грамот свою жалувану грамоту видає)» дає можливість простежити підкреслений підлеглий статус Б. Хмельницького.¹ Це можна визначити вже з того, що єдиний, хто згаданий у ньому є польський король «Його королівська милість», а також вказівка на Запорозьке військо як «своє».² Це чітко підкреслює, що Ян Казимир досі розцінював території, які зайняв Б. Хмельницький як свої. Також, у першому пункті Хмельницький вимагав повної судової незалежності для козаків, спираючись на давнє звичаєве право Запорозької Січі, раніше козаки вже намагалися задовольнити це право, вимагаючи надання козакам тих самих прав, що й литовським татарам³.

Перша частина другого пункту угоди: «Лічби війська, хочаби вигодити підданих своїх прозбі (проханню – прим. Л.М.) та заохотити їх до послуг своїх Речі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість чотиридесять тисячей Войська Запорозького; і спорядження реєстрів повіряє гетьманові Війська свого Запорозького з такою декларацією, аби відповідно до гідності котрий би був до того здатний, так в добрах шляхетських козаків до реєстру вписував, як і в добрах його королівської милості» говорить про кількість війська, яку Б. Хмельницький може внести до реєстру.⁴ Ця цифра дуже чітка – 40 тисяч людей «дозволяє мати його королівська милість чотиридесять (сорок – прим. Л.М.) тисячей Войська Запорозького»⁵. До цього списку могли потрапити козаки «у добрах шляхетських... і в добрах його королівської милості», тобто є пряма вказівка яких саме людей можна вписувати до реєстру.

Наступний момент – це кількість війська. 40 тисяч реєстрових козаків була певним обмеженням для Хмельницького, чия армія могла цілком нараховувати

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. С. 415.

² Там само. С. 415.

³ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. s. 109.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. С. 415.

⁵ Там само. С. 415.

вдвічі більше людей. З цього погляду цей пункт виглядає певним обмеженням для козаків, а концепція автономної та незалежної України потроху починає сипатися, ледь не з перших пунктів.

Нижче, у другій частині другого пункту наведено список міст, звідки вести записи людей до козацького війська: «А то такими міст описом: од Дніпра почавши з тієї-то сторони в Димеру, в Горностайполю, в Коростишеві, в Паволочі, в Погребищах, в Прилуці, в Вінниці, в Брацлавлю, отам-то від Брацлавля до Ямполья, ку Дністрові, так же до Дністра розумітися має, в реєстр козаки мають бути прийняті; а з другої зась сторони Дніпра, в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до кордону Московського та Дніпра. А що стосується міст інших його королівської милості та шляхетських над міру в тих пунктах описаних, в тих вже не повинні бути козаки; вільно, однак з них тому, котрий хоче бути в козацтві, без погамування панського вийти з усією маєтністю на Україну, котрий буде до реєстру прийнятий».¹ Перелік цих міст – це фактично ті території, які контролював Хмельницький, саме вони становлять межу його володінь, його тил. Перелік міст за угодою наступний: Димер, Горностайпіль, Коростишів, Паволоч, Погребища, Прилуки, Вінниця, Брацлав, Ямпіль, Остер, Чернігів, Ніжин, Ромни. Ці міста якраз чітко накладаються на три воєводства – Київське, Чернігівське та Брацлавське. Щодо інших територій король чітко заявляє, що в інших містах «не мають бути козаки». Всі, хто не потрапив до реєстру мають повернутися або до королівських замків, або до шляхетських маєтків назад. Втім, якщо козак, який бажає бути в козаках, але проживає на території, яка не закріплена за козаками, то такий козак може «без гамування панського вийти з усією маєтністю на Україну, котрий буде до реєстру прийнятий».² Згадка України нашо́вхує нас на думку, в яких

---

¹ Там само. С. 415.

² Там само. С. 415.

географічних межах вона тоді на момент XVII ст. уявлялась, і тут знову варто повернутися до меж Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств.

Другий пункт описує і те, яким чином мало проводитися спорядження реєстру та в які терміни: «А те спорядження реєстру через пана гетьмана Війська Запорозького повинно відправитися найдалі до нового літа (року – прим. Л.М.) свята Руського (мова про Різдво Христове) таким порядком: гетьман Війська Запорозького має з підписом руки своєї та з печаткою військовою учинити реєстр за іменем тих всіх, котрі будуть вписані у козацтво; а то для того, аби ті в козацтві залишилися при вольностях козацьких, а інші всі замкам його королівської милості, а в добрах шляхетських панам своїм підлегли». ¹ Тобто король готовий прийняти на службу козаків, у досить короткі терміни (від моменту підписання угоди 18 серпня до Різдва 25 січня, що становить менше, ніж пів року), але інші, що не попадуть в реєстр мають повернутися до своїх панів.

Зрозуміло, що у 40-тисячний реєстр не помістилися всі охочі, і всі ті, хто брав участь на самому початку повстання у 1648 р. В. Липинський на основі «Реєстру» 1649 р. зазначає, що більшість брацлавської, київської та чернігівської шляхти залишилися поза реєстром, вони або переміщували революцію в безпечних місцях, або поверталися додому з Польщі одразу після 1649 року. ² Випадків, коли шляхта переміщувала буремні роки, а потім поверталася до своїх маєтків назад чимало. До прикладу уроджений Роман Колодинський, подав маніфестацію до Житомирського гродського суду «як тільки скоро міг по повстанню селянському та війні козацькій». У своїй маніфестації Колодинський яскраво описує момент втечі 1648 р., як все майно було поставлено на вози, а люди «вози пограбували та між собою добра поділили... спалили та пограбували записи справ, зокрема і запис справи

---

¹ Там само. С. 415.

² Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. S. 104-105.

уродженого пана Стефана Миколаївського на суму 60 злотих, запис від уродженого пана Яна Щечинського на суму 600 злотих».¹ Також загадано у документі місто Чернігів, як місто на шляху втечі до Польщі, що дає змогу простежити маршрут втечі, чітко – до Польщі. Подібним є приклад родини Вишполських, зокрема Марціяни Вишполської, яка подавала маніфестацію 11 червня 1650 р. до Житомирського гродського суду у справі втрати майна та документів у 1648 р. поблизу м. Костянтинів перед наступом козаків.²

Третій пункт Зборівської угоди закріплює місто Чигирин у межах володіння Війська Запорозького «при булаві Війська Запорозького має бути завше, котрий і теперішньому гетьманові Війська свого Запорозького, благородному Богданови Хмельницькому», якого в далі названо «вірним слугою своїм (короля – прим. Л.М.) та Речі Посполитої»³. Зважаючи на те, що до повстання Б. Хмельницький був чигиринським полковником, король закріпив саме це місто за гетьманом, до того ж це місто мало вигідне для козаків розташування, зважаючи на ті території, які козаки займали Чигирин розташовувався якраз у центрі цих володінь.

У четвертому пункті Ян Казимир закріплює, що те, що «колись діялося під час замішання теперішнього з допущення Божого, те все має забутися, і не повинен жоден пан помсти чинити та карання».⁴ Тобто кожна зі сторін по Зборівській угоді мала жити так, як жила до 1648 р. і не пам'ятати старих образ, і щоб не намагалася мститися по поверненню шляхти чи екскозаків до своїх маєтків. П'ятий пункт лише підтверджує четвертий, що шляхта «віри руської, так і римської», яка брала участь

¹ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 87-88.

² ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 286-286зв.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... С. 415.

Jerlicz J. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa : Maur. Wolff, 1853. Т. 1., s. 106. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/1687/edition/1555>

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... С. 415.

на стороні Війська Запорозького у повстанні отримує королівське прощення тобто амністію.¹ А додаток: «якби котрого упрощено, як з добр дідичних, як й інших, або котрого виведено, тому те все в теперішнім діялося замішанні, має бути сеймовою постановою замазано (скасовано – прим. Л.М.)» лише вкотре підтверджує, що сторони мають забути про минулу ворожнечу.² В. Липинський у своєму дослідженні зазначає, що в «Реєстрі» міститься згадка про представників близько 1500 шляхетських родів, і це не вся повстанська шляхта, а лише її частина, яку він окреслює як «військову козацьку».³ Такі цифри вкотре унаочнюють масштаби повстання, і дещо наївну віру Яна Казимира та Б. Хмельницького в те, що повернення до мирного життя відбудеться легко та швидко.

За шостим пунктом маємо, що військо коронне не повинне бути на постої в тих місцях де козацьке реєстрове військо має бути.⁴ Тобто всі польське коронне військо повинно покинути території, які тепер закріплені за козаками. Те саме стосується і євреїв-державців, орендарів за пунктом сьомим, всі вони «не мають бути в містах українних, де козаки свої полки мають».⁵

Восьмий пункт сягає ще далі, він стосується церковних маєтностей, «добр, фундацій», у ВКЛ та Короні Польській, що всі вони мають бути повернуті, «аби кожен тішився з прав та вольностей своїх», також гарантується «місце в сенаті преосвященному його милості, отцю митрополиту Київському».⁶ За цим пунктом православна церква повинна була отримати своє майно, яке їй належало раніше й

---

¹ Там само. с. 415

² Там само. с. 415

³ Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. S. 105

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... С. 415.

⁵ Там само. С. 415.

⁶ Там само. С. 415-416.

відповідно відновити свої церковні права, разом з тим вони забезпечили представництво православної церкви у сенаті.

Дев'ятий пункт цікавий тим, що в ньому єдиному чітко звучать воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське: «Гідності, уряди всі у воєводстві Київському, Брацлавському та Чернігівському роздавати його королівська милість обивателям стану шляхетського віри православної грецької відповідно до давніх прав обіцяє».¹ Факт того, що гідності та уряди у цих воєводствах мають роздаватися королем «обивателям чину шляхетського віри православної грецької» повністю резонує з усталеним в історіографії уявленням про Зборівську угоду як документ, що закріпив автономію українських земель. Адже якщо тільки король має право назначати уряди, то питання автономії відпадає, позаяк за всіма правилами це мав би робити гетьман, а не король.

Наступний десятий пункт угоди наголошує, що «у місті, де упривілейовані школи руські, отці єзуїти не мають там та по інших містах України бути фундовані (засновані – прим. Л.М.) ані де-інде перенесені», всі інші школи «мають бути цілком утримані». Закриття єзуїтських шкіл мало на меті зменшити католицький вплив на українських землях, на заміну мали прийти б православні або братські школи, втім для їхнього масово поширення потрібен був час та сильна Православна Церква, але остання з кінця XVI ст. ставала слабшою, а отже, не могла забезпечити сильну культурну сторону.² А фінансове забезпечення єзуїтських колегіумів було набагато більшим за православні монастирі. Як приклад, можна взяти Фастівський колегіум, що був перенесений до Києва якраз напередодні повстання у 1647 р. Відомо про пожертву київського воєводи Януша Тишкевича на суму 30 тисяч злотих.³

---

¹ Там само. С. 416.

² Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)...С. 118.

³ Там само. С. 153.

Одинадцятий пункт веде мову про шинкування горілкою. Він чітко встановлює, що «горілкою шинкувати козаки не мають, окрім того, що на свою потребу зроблять щось», все інше має відбуватися «згідно звичаю»¹. Через те що шинкування/продаж горілки у Речі Посполитій було надзвичайно прибутковою справою, шляхта хотіла контролювати цей процес, тож поява на монопольному ринку нового гравця не надто задовольняло шляхту, тому козакам було заборонено продавати горілку.

Зборівська угода не задовольняла сторони конфлікту. Невдоволення умовами Зборівського договору поширилося не лише на Річ Посполиту, а й на Україну, яку спустошували ханське військо. Хоча Іслама Герейя під час відступу супроводжували два козацькі полковники: Данило Нечай та Мартин Небаба, це лише загострило ситуацію. Полковникам не вдалося зупинити татар, а населення, яке грабувалося та бралось в полон, мало підстави вважати, що це робилося за допомогою козаків.² Втім, це була спроба повернути лад, який було зруйновано у 1648 р., важливим було відновити діяльність інституцій. І головним в цьому договорі для нашого дослідження є саме закріплення письмово того факту, що шляхта має повернутися на свої маєтності. Зрозуміло козакам ця ідея не подобалась і вони не надто прагнули її реалізувати. Першим актом непокори було те, що козацькі війська розташувалися табором на східних околицях Волині та Поділля, що становило порушення одного з положень угоди. Річ Посполита не могла розпочати реституційні дії, принаймні не щодо своїх підданих, які мешкали на Наддніпрянщині, оскільки до складання реєстру не було відомо, чи буде хтось із них включений до нього і чи матиме тоді право на козацькі привілеї та свободи.³

---

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... С. 416.

² Serczyk W.A. Na płońcej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648-1651... S. 265

³ Ibid. S. 267.

Подібно поводили себе і селяни, які за угодою, якщо не увійшли до реєстру мали повернутися назад до маєтків шляхти, що звісно не дуже їм подобалось.

Отже, аналіз основних положень Зборівського договору, демонструє унікальність цього документу як з одного боку, внутрішньодержавної угоди між королем та підданими. А з іншої – як документу, що в історіографії закарбувався як той, що надав Б. Хмельницькому повну автономію, але насправді таким не був. Договір закріпив 40 тисяч реєстру для козаків, що водночас регулював їхню чисельність, але з іншого таїв у собі небезпеку залучення великої частини людей до війська, що могло в будь-який момент почати нову військову кампанію. Визначено було і територіальні межі, в яких козацтво могло набирати свої військові контингенти, а саме Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. І найголовніше договір давав повну амністію всім учасникам повстання, по обидві сторони барикад, та закріплював, що шляхта має повернутися назад до своїх маєтків, навіть до тих, які містилися на території, закріпленій тепер за козаками. Основна проблема Зборівського договору полягала якраз у тому, що Ян Казимир та Б. Хмельницький намагались поєднати те, що погано поєднувалось – прагнення козаків до автономії та власної системи управління та бажання Речі Посполитої зберегти свою територіальну та політичну цілісність у тому вигляді, як було закріплено Люблінською унією 1569 р. Договір зафіксував нову політичну реальність, існування якої вже неможливо було проігнорувати, а саме існування третього в державі двох народів, де цей третій елемент теж мав власні політичні та територіальні амбіції.

3. ЖИТОМИРСЬКИЙ ГРОДСЬКИЙ СУД У 1649-1650 РР.

3.1. Житомирський гродський суд у середині XVII ст.: компетенція, структура, склад

У середині 1560-х років у ВКЛ внаслідок реформ відбулися зміни адміністративно-територіального та судового устрою, пов'язані з прийняттям II Литовського статуту. Утворення повітів, а разом із ними нових судів призвело до нового адміністративно-територіального поділу в державі. Кожне воєводство у ВКЛ було поділене на повіти, а кожен повіт протягом 1565-1566 рр. отримав свій центр¹. У кожному повіті створювався земський суд для розгляду цивільних справ шляхти, підкоморський суд – для розгляду справ пограниччя маєтків та гродський суд – для розгляду кримінальних справ.

До компетенції гродського суду входив розгляд справ неосілої шляхти. Щодо осілої шляхти то гродський суд розглядав лише кримінальні справи, що охоплювали підпал, напад на шляхетський маєток, розбій на шляху та насильство. Гродського суддю призначав староста.² Діяльність суду визначав II Литовський статут 1566 р.

Історія укладання цього документу потребує окремого відступу. I Литовський статут 1529 р. був підсумком боротьби між магнатами та шляхтою, він створювався під впливом гуманістичних ідей³. II Литовський статут 1566 р. вже вимагав певних нововведень, адже змінилося економічне та політичне значення шляхти як стану, адже саме вона стала опорою для держави⁴. За основу у розробці II Литовського статуту було взято перший. Другий статут часто називають «Волинським», позаяк

---

¹ Пятяка, О. О. *Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)*. С. 58.

² Там само. С. 62.

³ Яцишин М. М., Смолюк А. І. Волинський статут 1566 р. як взірць прогресивної європейської правової традиції. *Історико-правовий часопис*. 2025. Т. 24, № 1. С. 35-36.

⁴ Там само. С. 36.

в його розробці особливу роль у його укладанні відіграла шляхта Волинського воєводства, яка склала комісію з 10 осіб (5 католиків та 5 православних)¹. Статут було затверджено 1564 року, а набув чинності лише 1566 року. Статут написаний староукраїнською мовою, нараховував 14 розділів та 366 артикулів, за ним відбувся поділ воєводств на повіти, розширено розділ про шляхетські права й карні злочини².

Компетенція ґродського та земського судів з одного боку була різною. Склад земського суду був наступний – суддя, підсудок та писар, яких обирали на рівні повіту, а далі затверджували королем. Земський суд вважався вищим за ґродський. Як правило до земського суду приносили скарги щодо несправедливих дій урядів, прийняття незаконних рішень зі сторони ґродського суду і загалом розглядалися справи, що стосувалися взаємовідносин між шляхтичами³. Але, в актових документах досліджуваного періоду є багато прикладів, коли компетенція ґродського та земського судів не мали чіткого розмежування навіть на рівні записів. Так, в книги земських судів могли вносити справи ґродського суду, хоча ж він мав свої власні актові книги, або в книгах старостинського замкового уряду могли міститися заяви та квити земських возних⁴.

Причини існування такого явища взаємопроникнення справ між судами М. Грушевський вбачав у специфіці формування цих установ⁵. Ще один момент такого співіснування можна побачити в тому як часто збирався суд. На початковому етапі функціонування земських судів судові сесії проводилися одночасно на всій території, однак надалі запроваджено практику почергового скликання сесій у

---

¹ Там само. С. 36.

² Там само. С. 36.

³ Купчинський О. Земські та ґродські судово-адміністративні документальні фонди Львова ... С. 14.

⁴ Патяка, О. О. *ґродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)*. С. 84.

⁵ Грушевський М. С. *Історія України-Руси* : в 11 т., 12 кн. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. С.314.

різних землях та повітах. Унаслідок цього юрисдикція земського суду поширювалася не лише на осіб, що належали до відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а й на мешканців суміжних територій¹. Гродський суд діяв постійно від початку². Також, старости чи підстарости, які приймали справи часто не мали спеціалізованої правової освіти, а їхнє знання законів було поверховим, де сильнішим був давній юридичний звичай, ніж артикули кодексу³. До того ж під питанням залишається доступність примірників Литовських Статутів у судах та і просто по містах у всіх воєводствах аби за потреби звіритися із ними.

Структура ж гродського суду налічувала суддю асесорів та писаря. Ці посади були виборними і займали шляхтичі⁴. Староста головував у гродському суді та очолював замок, як адміністрацію повіту. До компетенції старости як очільника суду належало проведення судових засідань та дій над шляхтою та нешляхетським населенням⁵. Але, якщо порівнювати із Київським воєводством та його складовою Житомирським повітом, то тут ситуація відрізнялась. Так, київський воєвода на середину XVI ст. зосереджував у своїх руках адміністративну, судову, військову владу та мав вплив на фінанси та ведення господарства – отже, він повністю підпорядкував усе управління у воєводстві. Компетенція київського воєводи також охоплювала те, що він очолював гродський суд у Києві, що в кінцевому результаті давало йому змогу краще впливати на суспільно-політичне життя воєводства.⁶

---

¹ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова... С. 14.

² Патяка, О. О. *Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)*. С. 85-86.

³ Там само. с. 87.

⁴ Яковенко Н. М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна...* С. 208

⁵ Патяка, О. О. *Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)*... С. 89. Також див: Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали*. Львів : Український католицький університет, 2012. С. 650.

⁶ Там само. С. 89.

Судові гродські рочки повинні були здійснюватися щомісяця, від першого числа. Якщо цього дня випадало свято, то вони переносилися на наступний день¹.

Власне, формування складу гродського суду, що налічував підстаросту як намісника, суддю та писаря, перебувало в руках самого старости. У разі відсутності старости у суді, його заміняв, призначений ним підстароста². Щодо вимог до кандидатів, то основними були: осілість, присяглість, а також належність до клієнтарного оточення старости та лояльність до патрона³. Староста був зацікавлений у дотриманому порядку та спокої, тому обрання урядників переважно відбувалось з поміж близького оточення. Із приходом нового старости, склад гродських урядників як правило мінявся, що демонструвало тісний зв'язок між ними, а у випадку невдоволення роботою гродських урядників шляхта могла поскаржитись старості, що закріплював II Литовський Статут: «А якби були підстави підозрювати в'рядників у несправедливості, і буде заява сторони [яка судиться] на таких в'рядників, як намісник [державця, воєводи або старости], і суддя замкового, і писаря, і якщо воєвода, староста і державець повітовий з тими вищеназваними в'рядниками своїми справедливості вчинити не хотів, тоді такий в'ряд наш має до нашого [великокнязівського] суду листом нашим покликаний бути, на який судовий рок той в'ряд наш має перед нами за листом нашим сам або через уповноваженого свого стати, а ми на тому році такому скривдженому справедливості без зволікань учинити маємо.»⁴. Втім, існувало право апеляції до

---

¹ Там само. С. 90-91.

² Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Український католицький університет, 2012. С. 611.

³ Старченко Наталя. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – „агенти” держави (Волинь останньої третини XVI ст.)... С. 129-130.

⁴ Там само. с. 133-134. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Одеса : Юридична література, 2003. Т. II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. С. 305.

володаря, як вищої судової інстанції, що проявлялось у тому, що потерпілий від старости міг звернутися зі скаргою до короля¹.

Участь у розгляді справ брав сам староста, але, не варто забувати, що виконання обов'язків на уряді потребувало часу та присутності в різних місцях, тому староста не міг приділити багато часу перебуванню у судді, саме тому в документах часто фігурує підстароста для Житомирського повіту Київського воєводства – «Пан Чайковський підстароста житомирський, постановив, що возний генерал воєводства Київського, шляхетний Федір Красовський зізнався словесно, що поточного року 1649 грудня місяця дня четвертого був на справі за потребою уродженого пана Грегорега Ліпланського у селі Городище для подання інтромісії.»². Також в документах часто фігурує його намісник – «На уряді гродському в замку його королівської милості Житомирському переді мною Анжеєм Аслановіч намісником житомирським представ преподобний Роман Юшкевич ... іменем уродженої її королівської милості пані Катажини Тарнавської Бенедиктової Лемешової доносив до відома милості уряду нинішнього, що по смерті пана Бенедикта Лемеша дружина пана протестує подаванням до книг заповіту померлого вчиненого за повстанням козаків проти короля його милості та Речі Посполитої небезпечного вчиненого...»³. Намісник підстарости як особа не присягла, зазвичай виконував лише поточні справи і до важливіших справ, пов'язаних із судочинством, шляхтою як правило не допускався⁴. Втім в Житомирському повіті та й в цілому у Київському воєводстві сталася складна ситуація.

¹ Старченко Наталя. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – „агенти” держави (Волинь останньої третини XVI ст.)... С.134.

² ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2 зв.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 28.

⁴ Старченко Наталя. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – „агенти” держави (Волинь останньої третини XVI ст.) ... С.141.

Уряд воєводи напередодні повстання 1648 р. очолював Януш Тишкевич-Лохойський від 1630 р. і до моменту смерті 3 березня 1649 р. Потім 15 квітня 1649 р. його замінив Адам Кисіль (перед тим був Брацлавським воєводою) саме з його діяльністю пов'язана частина нашого дослідження. На уряді воєводи він пробув теж до моменту своєї смерті 3 травня 1653 р.¹. Загалом у Київському воєводстві напередодні повстання Хмельницького спостерігалась криза інституцій – уряд підсудка до початку повстання очолював Лукаш Вітовський (перед тим був підчашим київським) від 1 січня 1630 р. до моменту смерті 1648 р.². А уряд писаря очолював Федір Проскура-Суцанський від 14 жовтня 1615 р. теж до моменту своєї смерті у 1647 р.³. Вакантним залишався уряд судді.⁴ Попередній уряд судді займав Стефан Аксак (Аксаки зайняли цей уряд від 1599 р.) від 1627 р., а помер найімовірніше у січні 1647 р. Після його смерті претендента на уряд судді будуть шукати довго, і знайдуть аж у 1663 р. ним стане Ян Богуслав⁵.

Повстання під проводом Б. Хмельницького призвело до замороження на певний час діяльності суду. Частина урядників померла або до моменту повстання, або вже під час бойових дій протягом 1648-1649 рр. Відсутність урядників робила неможливою діяльність суду. Саме з такою проблемою зіткнувся Адам Кисіль на початок 1650 р., коли бойові дії після Зборівського договору (1649 р.) були припинені. Головною метою Кіселя було досягти згоди з Богданом Хмельницьким та скласти реєстр, який би відокремив козаків від селянства та змусив селян повернутися до шляхетських маєтків, а також відмежував території, де могли проживати козаки, а також амністію для православних та католицьких дворян, які

---

¹ Janas E., Kłaczewski W. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy. 1998. S. 67.

² Ibid. S. 48.

³ Ibid. S. 39.

⁴ Ibid. S. 55.

⁵ Ibid. S. 55.

брали участь у повстанні¹. Наступним завданням воєводи було забезпечити відновлення роботи судів та міських установ, а також забезпечити безпечно проведення сеймиків².

22 березня 1650 р. у гродських книгах маємо запис універсалу від воєводи київського Адама Кисіля до панів жителів Київського воєводства. Документ до гродських книг подає «шляхетний пан Іван Вишпольський для вписання до книг гродських житомирських подав подання на поновне внесення документів універсал від вельможного пана Адама з Брусилова князя, воєводи та генерала земель київських, комісара Великого коронного Новотарського [м. Новий Тарг Краківське воєводство] Носовського [м. Носівка Чернігівське воєводство] Вишгородського [Вишгородське староство Київського воєводства від 1595 р.] з печаткою та з підписом руки власної до панів обивателів воєводства київського складаючи елекцію панів урядників земських київських якого подали просив був до книг вписати.»³. Далі – «Своім листом Адам Кисіль знаменує, щоб назначили після смерті колись пана Лукаша Вітовського підсудка та пана Федор Суцанського писаря, нових на 4 квітня 1650 р. в Житомирі для обрання підсудка та писаря урядників.»⁴. Відповідно, 4 квітня 1650 р. мав відбутись сеймик та елекція «на підсудка та писаря на уряди земські київські», але через те, що більшість шляхти Київського воєводства не змогла взяти участь у роботі сеймика «за від'їздом усіх»⁵. Тому справу було відкладено до подальшого часу, а точніше аж до 1664 р. для писаря, для підсудка – до 1665 р.⁶ Цей універсал цікавий ще й тим, що час від видання універсалу і до дня виборів минуло небагато часу – всього два тижні. Тобто

¹ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. 1985. P. 173.

² Stolicki J. *Księgi województwa kijowskiego w czasie wygnania...* S. 229.

³ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 114 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 114 зв. -115.

⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 133 зв.

⁶ Janas E., Kłaczewski W. *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy*. 1998. S. 39, 48.

А. Кисіль надав трохи більше як два тижня для повідомлення шляхти та її прибуття до Житомира, а враховуючи територіальні межі воєводства і той факт, що ситуація була нестабільною після припинення бойових дій і шляхта не дуже спішила повертатися до своїх маєтків – усе це призвело до того, що елекцію довелось відтермінувати¹.

На подальший розвиток подій прямо повпливало повстання під проводом Хмельницького. Коли Річ Посполита втратила контроль над Києвом, гродський та земські суди були перенесені. Місцем, куди Корона вирішила перенести суди був Житомир. Причину чому обрали саме Житомир, можна відстежити від постанови Віленського сейму 1566 р. в Житомирі та Овручі почали проводити сесії Київського земського суду, адже з огляду на велику територію воєводства, суд не міг діяти ефективно якби засідання відбувалися лише в одному місці². Тому було встановлено, що дві з трьох сесій (щорічних) мали бути виїзними. Алгоритм був наступним: спочатку у Києві, потім – у Житомирі, далі – в Овручі³. Зрозуміло, що книги теж переїжджали, що становило певну небезпеку, тому Варшавський сейм 1607 р. постановив, що київський суд діяв лише у Києві⁴. Але обставини показали, що відсутність сесій в Житомирі та Овручі негативно впливало на судову діяльність у повіті. Тому, коли спалахнуло повстання питання щодо перенесення діяльності суду в інше місто було закономірним, і тут на допомогу прийшла вісь Київ-Житомир-Овруч, де Житомир є недалеко від Києва містом, де вже є досвід ведення судової документації, а її перевезення не було складним.

---

¹ Stolicki J. Elekcje na urzędy ziemskie (sejmiki elekcyjne) w województwach ukraińnych w czasie wygnania. *Kwartalnik Historyczny*. 2022. Vol. 129, no. 1. S. 9.

² Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна... С. 208

³ Крикун М. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI—XVIII ст. С. 70.

⁴ Там само. с. 72-73.

До компетенції суду входив розгляд справ шляхти, передусім неосілої, яка не підлягала земським судам. На початковому етапі свого функціонування гродський суд, будучи, подібно до земського, становим судовим органом, не мав повноважень на розгляд усього спектру кримінальних справ щодо шляхти-землевласників. До його компетенції належали лише розбій на публічних дорогах, підпали маєтків, напади на маєтки і зґвалтування жінок. В подальшому компетенція гродських судів зазнала суттєвого розширення. До їхнього провадження почали прийматися не лише вищезазначені кримінальні справи, а й цивільні, серед яких із самого початку найбільш поширеними були майнові спори щодо земельних володінь між сторонами судового процесу. Вже в половині XV ст. староста на засіданні гродського суду виносить рішення про поділ маєтків між зацікавленими особами, затверджує відмову від спадкового майна, він же й розглядає справи про крадіжки між шляхтою, грабунки, зокрема пограбування духовенства під час військових походів¹. Розширенню компетенцій гродських судів певною мірою практика внесення до актових гродських книг державних і загальнодержавних (публічних) розпоряджень, обіжників і листів короля та вищих державних сановників².

Найчастіше гродський суд мав справу із розбійними нападами або наїздами. Такі наїзди були легким способом вирішити суперечки, звести рахунки серед шляхти різного віросповідання. Не гребували застосовувати таку силу, вирішуючи свої справи і воєводи, старости, урядники. Так, 12 березня 1650 р. до Житомирського гродського суду була подана протестація «на пана Юрія Немирича підкоморія київського від панів Сокорів».³ Немирич був не останньою людиною у Речі Посполитій, заможний шляхтич та землевласник Київського воєводства, він міг дозволити собі вирішувати справи на свою користь. Рід Сокорів натомість був

---

¹ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова... С. 15.

² Там само. с. 15.

³ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 109 зв.

слугами князів Острозьких.¹ У протестації йдеться окрім боргового запису «на шість тисяч злотих польською монетою правом заставним небіжчику уродженому пану Григорію Сокоору, діду нинішніх протестуючих», права на маєтність у с. Воров, що була підтверджена вже сином Григорія Самуелем Скором, міститься ще й запис, чи радше опис подій нападу на село Воров.² Хоругва Немирича розташовувалась у м. Черняхів, недалеко від нього розташовувалось село Воров (нині Очерятнка), куди Немирич відправив 5 березня 1650 року «товариство з під своєї хоругви та слуг своїх, а особливо пана Яна Панковського, Анджея Яржини та пана Явінського та інших наславши, де вони вівсо, крупи та інше повитягували, розкидали, а частину забрали».³ Цей запис цікавий, бо маємо імена виконавців нападу, і вони теж шляхтичі. В центрі сюжету класична сварка за маєтності та борги, розв'язати це питання мав наїзд, втім в результаті, до суду подано протестацію з вимогою аби Немирич заплатив за всі скоєні шкоди⁴.

Під час таких наїздів найбільше потерпало саме сільське населення. Бо зрозуміло, що якщо на маєток пана здійснювався набіг немісцевими контингентами, то місцеве сільське населення теж піддавалось насиллю. 13 серпня 1650 р. записано протестацію від Зофії-Серафими Ярмолинської, ігумені Корецького монастиря проти жовнірів/солдат Владислава Немирича, які під час «неналежних стацій» побили, поранили та пограбували людей у монастирських маєтках у м. Клинець, селах Жолонь, Куряни, Адамівка, Оришки, Піївщина, Пашути, Павловичі, Зеневичі, Шишоли.⁵ Нападники в таких випадках не лише грабували маєток, але й часто

---

¹ Тесленко І. А. Міщанські та шляхетські роди в Острозі часів Академії (спроба реконструкції персонального каталогу студентів). *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку : енциклопедичне видання*. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2019. С. 353.

² ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 110.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 110 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 110 зв.

⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 504 зв.

супроводжували свої набіги вбивствами, пораненнями та іншими каліцтвами. І саме такі категорії злочинів підпадали під компетенцію гродського суду.

Але і духовенство теж не надто перебирало засобами та способами ефективного розв'язання проблем, тож послуговувались практикою наїздів. Маємо протестацію від подружжя Себастьяна й Катерини Красовських проти ігумена Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, архімандрита Овруцького Пречистенського монастиря Йосифа Кононовича та намісника Овруцького монастиря Антонія Горбачевича і всього капітулу того монастиря від 10 березня 1650 р. У протестації йдеться про збройний наїзд спільно з овруцькими козаками на їхній маєток с. Вероківщина в Овруцькому повіті Київського воєводства і Вощининські поля, належні до королівських столових маєтків. Сам Красовський на момент наїзду був у королівському війську, аж до підписання угоди під Зборовом: «коли пан Красовський був на службі в короля у войську проти козаків аж до укладання пактів угоди під Зборовом тоді під час тої сваволі козацької отець Антоній Горбачевич з волі відомої та розповідей Отця архімандрита овруцького як старшого свого з усього капітула того монастиря зараз по настанню сваволі призвичаївши козаків овруцьких та людей немало майно протестуючих з усіма обозами до монастиря овруцького прийняли»¹. Красовський отримав ці землі за службу «за вірну вислугу як давньому солдату – привілеєм від святої пам'яті короля Владислава IV»². По спустошенню двору, збіжжя та майна, дружина Катерина Красовська ще жила на подвір'ї монастиря і заплатила 30 злотих.

Проблему виходу підданих із маєтків під час повстання дуже яскраво демонструє протестація від 16 березня 1650 р. панів Міхала та Габрієля Тишів Биковських проти київського митрополита превелебного отця Сильвестра Косова та капітулу Києво-Софійського монастиря із тим, що «що отець з капітули своєї

---

¹ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 101 зв. -102

² Там само. 102.

Софійської не дбає зовсім на право посполите під час повстання козаків від 1648 по 1649 рр.»¹. Протягом 1648-1649 рр. козаки за наказом гетьмана Б. Хмельницького стояли залогоми у митрополичих селах Потіївка, Облісках, Веремийках, Буках, та слободі Личана. В той час як шляхта тікала від наступу козаків і татар до Польщі «залишивши все, тільки здоров'я своє забирали», митрополит вирішив зробити наїзд та ґрунти «Горболівські та Диборські забрати дочиста та до своїх ґрунтів все до чиста до Блесковських та Єремийковських та Потіївських» забрати². У селі Рудня «знесли халупи та порозрушали пічки, побили лави, двері..», зруйнували млин та розграбували всі запаси жита, автор протестації в кінці наводить перелік розцінок на жито³. В кінцевому результаті це призвело до масового відходу підданих.

Про наїзд митрополита Сильвестра Косова на свої маєтності повідомляв Олександр Ленкевич Іпогорський. 16 квітня 1650 р. він подав протестацію до Житомирського ґродського суду, де повідомляв, що митрополит у 1648 р. здійснив збройний наїзд, разом із підданими Ланкевича з с. Унин на м. Розважів та с. Старовичі, що на р. Тетерів⁴. Під час наїзду було зруйновано рудні (металургійне підприємство) й вбито двох рудників⁵. Про збройний наїзд митрополита на маєтності у с. Унин повідомляв і Павло Щеніївський⁶. Також Павло Щеніївський повідомляв у протестації від 16 квітня 1650 р. про знищення, тільки вже козаками, родинних документів на маєтності у с. Ханин, Унин та Рудка, що були доручені ханівському підданому Юхимові Селивоненкові і схованих в його коморі⁷.

---

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 111.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 111 зв-112.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 112 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 153-153 зв.

⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 154.

⁶ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 155 зв.

⁷ Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657... С. 141.

Також під юрисдикцію гродського суду підпадали справи, де потерпілими виступали жінки. До списку поширених злочинів потрапляли: вбивство, наруга над жінкою, перелюб та, навіть, чаклунство.¹ До того ж саме жінки часто потерпали під час нападів на маєтки, як було у випадку вище із Катериною Красовською. Але у випадку із Красовською, її голос у цій справі досить слабо звучить. Натомість досить голосно він звучить в іншому документі – протестації від 2 березня 1650 р. від панів подружжя Федора Мошковського та його дружини Пелагії у дівочтві Ходаковська, на пана Станіслава Савицького. Варто зазначити, що пан Савицький був не сам, а зі спільниками 20 лютого 1650 р. й «опівночі сильно кричачи найшовши на дім його [оповідача – М.Л.] вздовж стіни в комишах, а потім до халупи з добитою шаблею та рушницею упавши на сплячого оповідача та його дружину крик та галас здійнявши першою словами ущипливими присоромила, а потім шаблею добита згадана дружина протестуючого була, зневажливо челядь домова та діти розігнані були».² Дружина втекла, але важливим для нас є опис цього нападу. Можна сказати, що це один із небагатьох випадків, де дії жінки в принципі описані. Бачимо, що Пелагія Мошковська не боялась відповісти набагато сильнішому противнику. Втім, цікавою є і поведінка челяді. Так, дружина челядника «що було в коморі та скрині: сукні та інші речі різні для господарства зі скрині відбивши то все забрала до дому свого», також зі скрині було взято півтори сотні злотих, на 50 злотих сукні³.

Аналіз компетенції, структури та складу Житомирського гродського суду в 1649–1650 рр. дозволяє констатувати, що в умовах військово-політичної кризи, спричиненої повстанням Б. Хмельниччиною діяльність суду у звичному складі була призупинена. Втім збереження часткової судової діяльності в Житомирі стало

---

¹ Там само. С. 70.

² ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 73-73 зв.

³ Там само. арк. 73 зв.

можливим завдяки тому, що була попередньо сформована традиція проведення судових засідань у Житомирі, а також територіальній близькості до Києва.

3.2. Класифікація документів Житомирського гродського суду

Обрані нами документи Житомирського гродського суду охоплюють період від грудня 1649 р. по грудень 1650 р. Вони становлять єдиний хронологічний комплекс, у якому відображено перехідний етап для українських земель у складі Речі Посполитої після укладання Зборівської угоди та спроб відновлення судово-адміністративної діяльності після припинення бойових дій. Усі акти, що були використані, дійшли до нас у складі відповідної актової книги, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України ум. Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 13.

За мовними та палеографічними ознаками документи поділяються на дві основні групи: акти, написані українським скорописним письмом – 462 шт.; акти, написані польською мовою – 222 шт. Трапляються випадки, коли один документ/акт написаний двома мовами. В такому випадку є декілька варіантів, наприклад, заголовок написаний українським скорописом, а сам опис справи – польською (такі випадки є найбільш поширеними), або, що всередині документа міститься вставка іншою мовою (як правило, йдеться про документ, писаний українським скорописом, а польською подана або вирізка із іншого документу, або із іншої актової книги). До прикладу, протестація Михайла й Габріеля Тишів-Биковських перед Житомирським гродським судом, що наїзду на їхній маєток у Києві під час повстання козаків у 1648-1649 рр. їх сусіда київського війта Андрія Ходика взагалі записаний трьома різними почерками українським скорописом. Перший можна характеризувати як дуже розмашистий, присутні плямки від чорнила, він більше в книзі не зустрічається, другий – навпаки акуратний, каліграфічний, наче «під лінійку» записаний, і третій – дрібний і бароковий.

Щодо почерків у книзі, то на нашу думку можна виділити основних 6, а з побіжними – до 10. Запис судових справ вівся, але офіційного документа, який би засвідчив особу писаря немає. Тому питання ідентифікації почерків не стоїть на порядку денному. Втім, варто зазначити, що для запису справ запрошувалась особа, яка явно зналась на судовому діловодстві та формулярах.

До актових книг вписувались публічні акти аби відобразити судовий процес. На початковому етапі функціонування судових установ кожен суд мав у своєму розпорядженні одну-дві книги, які відзначалися незначними відмінностями за змістом. Проте розвиток судової думки XV-XVI ст. зумовив розмаїття їх видового складу та появу нових типів книг, що вимагало систематичного розподілу і класифікації документів. Переважна більшість актових книг велася за подвійною діловодною системою: акти спочатку записувалися в чорновому варіанті – у «книгах протоколів» (за скороченою схемою, без вступних і завершальних формул), а згодом переписувалися до чистових книг, відомих як «книги індуктів»¹. Як зазначає О. Купчинський, протягом XVI ст. відбувається чіткий поділ документів, що призводить до появи двох груп актових книг:

- перша – книги публічних актів, де містяться записи всіх важливих актів, що слугували для оголошення та підтвердження правових відносин;
- друга – книги, що містять допоміжні або вторинні акти, які використовували для внутрішніх потреб суду, включали також і книги довідкового характеру².

Серед актових книг гродських судів, можна виділити: книги інскрипцій (звичайні контракти, угоди, договори); книги реляцій (записи загальнодержавного та державного характеру); книги реєстрів злочинців; книги декретів³.

---

¹ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова... С. 20-21.

² Там само. С. 21.

³ Там само. С. 23-27.

За функціонально-змістовною ознакою такі документи можна класифікувати наступним чином:

- протестації – акт-скарга, заява проти якогось насильства;
- реляції – захист у суді з висуненням доказів, урядове посвідчення, виклад справи;
- маніфестації – заяви, позови;
- універсали – законодавчі акти в Речі Посполитій;
- тестамент – заповіт;
- юрамент – присяга¹.

Також можна класифікувати документи за участю у судовому процесі представників старостинських урядів. У частині документів, є примітка, що позивач з'явився перед підстаростою Чайковським, а також є акти, де присутній вже намісник Анжей Аслановіч.

У другій половині XVI ст. склався певний формуляр – стандарт запису актових документів. Ця форма з незначною варіативністю характерна для гродських судів Києва, Луцька, Житомира та ін.² На початку документа завжди вказується тип документа, від кого або на ім'я кого оформлений, а також рік, місяць, в який був створений документ. Після дати вказується місце, де був записаний документ (в нашому випадку – Житомир), ім'я, прізвище і посада того, хто приймав документ у суді. Якщо такою особою був підстароста, писар чи намісник, це обов'язково вказувалось. Далі зазначалося ім'я, титул і посада того, хто прийшов до гродського суду зі скаргою чи для внесення запису, чи отримання виписки з актової книги. Сам виклад скарги чи суті справи писар записував в довільній формі, деякі більш сухо,

¹ Всі визначення термінів подано за словником у праці: Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів. Київ : Наукова думка, 1981. С. 303-315.

² Пятяка О. Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI – на початку XVII ст. С.451-452.

деякі більш експресивно. Те саме стосувалось і майнових скарг, деякі скарги розписані досить детально із зазначеною кількістю втраченого майна і його вартості, деякі більш стримано. Тут можливо декілька варіантів таких записів. Найімовірніше шляхта, коли поверталась додому не могла оцінити точно скільки майна було втрачено, тому подавала узагальнено інформацію. Якщо окрім майна було втрачено ще й документи на власність це теж вказувалось: від кого, на яку суму, або на які маєтності були документи. В кінці завжди міститься запис про прохання аби внесли до актових книг.

Отже, корпус документів Житомирського гродського суду за 1649–1650 рр. відображає типову для гродського суду структуру актів. У них переважають протестації та маніфестації, як вид скаргового документу. Причини їх переважання цілком зрозумілі – війна з її руйнуваннями та грабунки маєтків внаслідок бойових дій на українських землях. Разом із тим, ці записи вказують на бажання Корони відновити судову владу на місцевому рівні навіть за надзвичайних обставин.

4. НАСЛІДКИ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ У КИЇВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖИТОМИРСЬКИХ ГРОДСЬКИХ КНИГ

4.1. Повернення шляхти Київського воєводства за положеннями Зборівського договору.

Військова кампанія літа 1649 р., що почалась під Збаражем, а продовжилась під Зборовом, закінчилась підписанням Зборівського договору у серпні 1649 р. Угоду було ратифіковано на першому ж сеймі після заспокоєння повстання козаків – у січні 1650 р. і саме тоді вона вступила у чинність¹.

Як зазначалось вище, ця угода мала на меті встановити мир на територіях, які охопило повстання. Окреслювалась власне сама територія, яка була підвладна козакам, а саме Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства². Також угода передбачала амністію всім учасникам з обох боків та укладання реєстру у 40 тис. козаків. Тобто це ті, кого Річ Посполита була готова взяти на службу та виплачувати їм платню. Зрозуміло, що не всі, хто брав участь у повстанні зміг потрапити в цей реєстр, точні цифри учасників повстання невідомі. А проте, незадоволених такою кількістю вистачало, що говорить про велику частку тих, хто не ввійшов в ці 40 тисяч. Відповідно ті, хто не потрапив до Реєстру за другим пунктом Зборівської угоди мав повернутися додому, назад у підданство до королівщин або до свого пана: «а інші всі мають підлягати замкам його королівської милості, а в шляхетських добрах своїм панам»³.

На звільнену територію повинна були повернутися шляхта та відновити всі економічні та юридичні прерогативи, що належали їм до початку повстання тобто

---

¹ Cześćnik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1979. Vol. 31, № 2. S. 243.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... С. 415.

³ Там само. С. 415.

до 1648 р.¹ М. Грушевський влучно зазначив, що повернення шляхти назад до старого життя та маєтностей не було можливим у швидкій перспективі. В свою чергу козацька сторона не бажала робити акцент на поверненні старих порядків побоюючись, що населення збунтується.²

Частина тих, хто мали повернутися до свого колишнього статусу «селянина» або радше – «залежного» не були цьому раді. Людність залишалась налаштованою настороженою або й зовсім ворожою. Польська ж шляхта пробивалась назад до своїх маєтків. Як зазначає М. Грушевський для повернення використовували будь-які способи: і силоміць, і за допомогою зброї, і шляхом задобрення козацької старшини і за рахунок підкупу колишніх підданих³. Сама угода у пункті четвертому наголошувала на тому, що жодна із сторін, «жоден пан не має помсти чинити чи покарання»⁴. Обидві сторони розуміли, що конфлікти після укладання перемир'я на локальному рівні неминучі, тому спробували урегулювати ситуацію вже в угоді. Це мало б знизити градус напруги між шляхтою, кожна із сторін мала б повернутися до колишнього мирного життя і забути всі образи та кривди, які вчинили один одному. Наступні документи покажуть, що насправді це важко було зробити та й колишні образи давали про себе знати.

П'ятий пункт угоди наголошує на участі у повстанні двох конфесій «Шляхті, так віри руської, як і по римській...». Це говорить нам про поступку і визнання обома сторонами своєї участі, адже, як польська сторона приймала або змушувала силоміць переходити представників руської шляхти до себе, так само і козаки діяли

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 8, ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). С. 224. Також Грушевський наводить королівський лист від 12 листопада 1649 р. адресований Б. Хмельницькому в кому польський король наголошує на тому, що козаки і далі мають сприяти розпочатому процесу повернення шляхти: «аби кожен безпечно в домі своїм сидіти міг і правдивий покій наступив по такій великій війні», с. 237

² Там само. с. 234

³ Там само. с. 265

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... С. 415.

щодо сіл, які вони захоплювали. Відповідно угода враховувала можливість участі у повстанні не з власної волі. Перша частина п'ятого пункту беззаперечно наголошує на амністії: «його королівська милість з панської своєї ласкавості пробачає та виступок їх покриває»¹. Друга частина цього ж пункту говорить нам про повернення шляхти додому і відновлення прав на майно. «Та якби під котрим упрощено [конфісковано – прим. Л.М.] так з добр дідичних [спадкових маєтків – прим. Л.М.], як й інших, або котрого вивожано [вигнано – прим. Л.М.]» – ця частина чітко робить акцент на шляхті, яка або підпала під конфіскацію маєтків або втратила їх². І далі йдеться про їх повернення, а все, що діялось під час повстання: «має бути скасоване сеймовою постановою»³.

Одні з перших записів про повернення шляхти назад до домівок датується груднем 1649 р. 14 грудня 1649 р. Олександр Гуровський подав маніфестацію до Житомирського гродського суду про втрату майна та родинних документів на майно, зокрема «про поділ маєтків, перший запис на вічний продаж ґрунту» та ін., під час втечі родини від козаків 11 червня 1848 р. у м. Ворсівка⁴. Такі записи слугували маркером власності, коли шляхта поверталась до своїх маєтків то спішила засвідчити факт пограбування маєтку та підданих. Так, 2 травня 1650 р. Реміян Єльця подав протестацію про пограбування у лютому 1650 р. (тобто вже після активних бойових дій) його підданих у «маєтках у м. Городище, слободі-містечку Городище Нове, м. Єльцівка, у селах Любовичі, Пинязевичі, Малин, Гута, Головки, Реміянівка, м-ку Баранівка, селах Ломля, Морсола, Скакунка, Федорівка, Палюхівка, рудні Палюхівка, с. Селище, м-ку Кам'янка й с. Ліпляни», що здійснила

---

¹ Там само. С. 415.

² Там само. С. 415.

³ Там само. С. 415.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3-4 зв.

корогва Юрія Немирича «при переході з м. Житомир до м. Овруч»¹. Майна було вкрадено на 40 тисяч польських злотих. Того ж таки 2 травня 1650 р. Реміян Єльця подав ще одну протестацію про пограбування його підданих у лютому 1650 р. татарською та волоською короговою Юрія Немирича. В документі загадано маєтки: м. Городище, слобода- містечко Городище Нове, м. Єльцівка, с. Любовичі, Малин, Пиріжки, слобода Гута, с. Головки і Реміянівка, м. Баранівка, с. Ломля, Морсола, Скакунка, Федорівка, рудні Палюхівка, Пинязевичі, Селище, м. Кам'янка, с. Ліпляни, Кома, Новаки, м. Хотинівка та м. Немирівка. В цей раз майна було розграбовано на 20 тисяч злотих польською монетою². Також 20 травня 1650 р. Реміян Єлець подав протестацію щодо пограбування у період з 6-10 травня 1650 р. його підданих у маєтностях у м. Городище, селах Малин, Пиріжки та Пинязевичі. Тільки в цей раз насильницькі дії вчиняв київським воєвода Адам Кисіль³. Реміян Єлець був хорунжим Київського воєводства, за віросповіданням новонавернений католик, або як Г. Літвін охарактеризовує його «русин-католик» до повстання Хмельницького прагнув відкрити у Ксаверові університет аби навчати молодь⁴. В той час як Немиричі були аріанами (варіант протестанства), кожна з груп відчувала себе відірваною та окремішньою, але водночас займали найвищу майнову сходинку у тогочасному суспільстві⁵. Їхній конфлікт міг мати глибше підґрунтя, ніж звичайна нажива у складні воєнні часи. Нам бракує свідчень про їхні приятельські стосунки із протестантами, чії родові імена та впливи були дуже сильними у Київському воєводстві.⁶

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 196-196 зв. Назви містечок та сіл було уточнено за: Національно-визвольна війна в Україні... С. 146.

² ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 200 зв.-204. Назви містечок та сіл було уточнено за: Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657... С. 146.

³ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 229 зв. -231 зв.

⁴ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... С. 234-235.

⁵ Там само. С. 249.

⁶ Там само. С. 233.

Повертаючись назад до своїх маєтностей пани Мочульські Александр та Зоф'я подали реквізицію до Житомирських книг від 30 травня 1650 р. Виїхали та покинули свої маєтності Мочульські ще у 1648 р. до Польщі (тобто на підконтрольні Короні території) через місто Житомир, де просили вписати до книг «майна на дві тисячі злотих ... та заставу на село Баліковщини» також зазначили про друге неприйняття застави від пана Теорода Воронича київського підчашого. Зупиняючись на Вороничах, варто окреслити, що на момент 1640 р. цей рід у Київському воєводстві володів 1846 димами. І складала, разом із православними шляхетськими родами, такі як Аксаки, Горностаї, Немиричі, Сапєги, Тишкевичі, Войнаровські та ін. групу родин, які за майновим становищем почали дорівнювати магнатам¹. Окрім того, згадали і про борговий запис від пана Самуеля/Самійло Ляща стражника коронного та його дружини Катажини на дві тисячі злотих, та наданий борговий запис на п'ятсот злотих від Петра Клоновського². Бачимо, що подружжя Мочульських потурбувалося подати і записати свої маєтності до Житомирських гродських книг аби у випадку повернення заявити свої права на них та гроші й папери, які там зберігалися і могли бути пограбовані або знищені. Можна зробити припущення, що шляхта розуміла тимчасовість цих заходів і вже не вперше робила подібні записи.

В око впадає і те, що шляхта поверталася саме наприкінці весни на початку літа. Враховуючи, що угода була ратифікована в січні 1650 р. то цілком зрозуміло, що поки новина розійшлась по воєводствах і поки шляхта зібралась повертатися додому це б зайняло декілька місяців. Тому більшість документів у гродських

---

¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна... С. 214.

Додатково: Litwin H. Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569–1648. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2004. Т. 48. S. 203-213.

² ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 242.

книгах, що пов'язані із поверненням шляхти назад до українських земель припадають в більшості на другу половину 1650 р.

Не вся шляхта, що поверталась назад до маєтків робила це безперешкодно. Зрозуміло, що частина населення опиралась поверненню панів та колишніх порядків. Втім були і випадки, коли шляхта мстилась своїм селянам та їх дітям за руйнації або грабунок маєтку¹. Ці конфлікти лише підживлювали конфлікти у суспільстві, яке прагнуло повернутися до колишнього ладу, але не могла забути образи, які тільки накопичились. І козаки і шляхта розуміли, що Зборівська угода тимчасова, а повернення додому лише відтерміновує. Розголосу набула помста князя Корецького, про якого писав Альберто Віміна, який по поверненню до своїх маєтностей для наведення страху велів посади своїх підданих на палю². Йоахим Єрлич православний шляхтич у своїй «Хроніці» повідомляв, що протягом квітня 1650 р. у Києві Б. Хмельницький та А. Кисіль зібралися у Київському замку аби обговорити питання повстань та бунтів³. Випадок того ж таки Р. Єльця у лютому 1650 р. теж є промовистим, і показує небажання підданих аби поверталися пани., й висвітлює проблему, яку шляхті треба було негайно вирішити.

Отже, бачимо, що Зборівська угода закріпила повернення шляхти назад до своїх маєтків. Також всі конфіскації майна під час повстання скасовувалися і ставали недійсними. Переважно шляхта почала повертатись до своїх маєтків у травні 1650 р. що породило нові конфлікти та опір селян, які не бажали знову коритися панам.

4.2. Майнові скарги шляхти Київського воєводства внаслідок військових кампаній 1648-1649 рр.

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 8, ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). С. 265

² Там само. С. 265.

³ Jerlicz J. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa : Maur. Wolff, 1853. Т. 1. S. 113.

Початок активних бойових дій на початку 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького показав рішучість та налаштованість козаків до затяжної війни. Війна мала руйнівний вплив на майновий стан як руської, так і польської шляхти. Наше дослідження торкається лише майнових скарг шляхти Київського воєводства і розглядає різні випадки: грабежі, спалення маєтків, втрата майна під час втечі.

Варто відзначити, що серед противників Зборівської угоди 1649 р. в Речі Посполитій, були переважно магнати, опоненти канцлера великого коронного Єжи Оссолінського. Ударом ця угода була і для руського воєводи Яреми Вишневецького через втрату маєтків, більша частина яких опинилась на підконтрольній козакам території. Частина української шляхти вірила в можливість повернення до своїх маєтків у досить швидкій перспективі, що змушувало їх підтримувати укладений договір. Восени 1649 р. повернення назад було неможливим через нестабільну ситуацію у польсько-козацьких відносинах. Б. Хмельницький 8 листопада 1649 р. просив шляхту, яка зібралася на сеймику, «поводитися скромно», доки не буде складено реєстр. Також Б. Хмельницький повідомив київського воєводу А. Кисіля про видачу відповідних наказів, щоб запобігти зриву сеймика з боку простого народу та козацьких полків. Крім того, він попросив Киселя, щоб шляхта, що повертається, не вчиняла актів помсти козакам та селянам.¹ Хмельницький побоювався, що шляхта захоче силою відібрати свої маєтки, чим спровокує новий конфлікт і покаже тривкість Зборівської угоди.

В цей час у Київському та Брацлавському воєводствах активізувалася різноманітна діяльність, яка перешкоджала поверненню шляхти до своїх маєтків. Її створювали вороже налаштовані до Хмельницького, і до Зборівської угоди загалом, полковники Данило Нечай та Мартин Небаба. Відсутність рішучих дій Хмельницького була пов'язана не лише з його прихованим небажанням дозволити

---

¹ Stoliccki J., Sytniewski J., Powrót szlachty polskiej na Ukrainę po ugodzie zborowskiej... S. 141-142.

українській шляхті повернутися до своїх маєтків, але й зі складною ситуацією всередині Запорозького війська. Звістка про схвалення сеймом Зборівської угоди вже розійшлася серед людей, і багато з тих, хто був виключений з реєстру, були змушені повернутися під владу своїх колишніх панів. Незадоволені, вони почали організовувати збройні загони, щоб ефективно стримувати шляхту від повернення своїх маєтків¹. Хмельницький іноді надсилав універсали, що наказували селянам та козакам слухатися свого пана та чиновників, а також забороняв повстання, наприклад універсал Ілляшу Пекулицькому від 13 березня 1650 р.².

Після Зборівської угоди шляхта, повертаючись до своїх маєтків, повинна була документально підтвердити в судових книгах отримані збитки. Зокрема, фіксувалися втрати документів, що засвідчували права на власність чи оренду, а також боргових записів і свідчень про надані позики. Для дрібної шляхти це створювало особливо відчутні перешкоди у відновленні звичного господарського та правового життя.

Записи Житомирських гродських книг містять заяви шляхти щодо втрати різних документів під час повстання. Житомирський міський писар Ян Шидловський подав 13 січня 1650 р. запис, що його документи були знищені під час захоплення села Махновці «що лежить вільно» козаками в 1648 році³. А також заставний запис Христині Логойській, дружині підстоля Януша Логойського Тишкевича, на суму дві тисячі злотих польською монетою⁴. Також 1 лютого 1650 р. було подано маніфестацію подружжя Александра та Регіни Зашковських, що втікаючи «минулого року 1649», коли втікав із маєтку у Соболівці до Тригорського монастиря, облаштував там документи про поділ маєтку, тримав там рухоме майно

---

¹ Ibid. S. 152.

² Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. С. 156.

³ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 18-18 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 18 зв.-19.

та «людей різного походження», але козаки пограбували його майно та документи¹. Окрім того, було втрачено запис заставний на селище Соболівки на суму дві тисячі злотих польської монети від пана Єремії Тиші Биковського та його дружини «два перстні золотих та срібна чарка» й інші дрібнички із золота та срібла².

Дружина Яна Скавінського Зофія подала маніфестацію до суду. Її чоловік помер насильницькою смертю (його забили) від рук повстанців, а майно все розграбували. Тож подавала маніфестацію дружина від свого імені, але цікавим є емоційно забарвлений опис поневірян шляхти та їхнє ставлення до козаків: «під час тої сваволі козацької, через яких тиранства та вбивств стану людей шляхетних під час двох років 1648-1649 діялося, і не можучи в інших краях мушили залишитися, а коли всі по різних місцях туляться перед тим неприятелем як можуть, покидаючи у році 1648 [свої маєтки – прим. Л.М.]»³. Серед документів, які вкрали були: від Єжи Немирича на суму півтори тисячі злотих польською монетою, від князя Єльця на триста злотих, від панів Любарських борг на сто шістдесят злотих, від пана Анжея Моршковського на сто злотих та інших⁴.

Інший випадок стосується вже Марини Бранської, яка втікала разом зі своїм чоловіком Миколаєм Бранським від повсталих селян у 1648 р. до Польщі. Дорогою подружжя заїхало до Києво-Печерської лаври та до села Чоповичі та до «навколишніх, що були охоплені повстанням Рутвянки, Вороб'їв та ін. Повстанці напали на пана, побили їх та забрали все майно та на тих Чопівцях їх помічників, слуг»⁵. Документи під час цієї сутички були пошкоджені, а деякі втрачені, зокрема боргові записи пана Кшиштофа Макаровича на суму шість тисяч злотих пану Миколаю Бранському та дружині дані; інтерциза між паном Макаровичем та

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 36-36 зв.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 37.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 87

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 87-87 зв.

⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 107.

панам Бранськими подружжям про село Рудня на речі та млини, та село Липове заставний запис 11 тисяч злотих від того ж пана Макаровича панам Бранським подружжю¹. Імовірно за все чоловік не пережив втечі з маєтку та переїзду, адже документи до суду подає сама дружина Марина Бранська разом із Стефан Міхалевичем Вишпольським, який також представляє її інтереси, адже у померлого залишилися нащадки, яким і належить втрачене майно і документи на нього.

Про напад, вбивство, грабунок та спалення двору повідомляє родина Зубрів. Брати Миколай, Остап, Федір, Габріель та їх сестри Марина й Катерина Зубри подали маніфестацію про вбивство козаками 24 серпня 1648 р. їхніх батьків у заставному с. Гута (Закриниччя), протестуючих «тиранічно, жахливо та безмилосердно забили, а коли вбили тіло обклали соломною та підпалили ... а матір протестуючих розстріляли»². Маєток пограбували, а двір – спалили. При цьому згоріли родинні майнові документи. Маніфестація яскраво свідчить про характер козацьких дій щодо землеволодінь та документів польської шляхти. Після того як повстання затихло родина Зубрів прагне відновити свої права на маєток, а також засвідчити факт жорстокого поводження з їхніми батьками.

Про наїзд козацького загону і грабунок маєтностей 24 серпня 1648 р. повідомляв у протестації Федір Фонтан. На його двір у «селі Біла Криниця у ключі Радомисльському» під час повстання напали козаки³. До того ж маєтності там збудував та тримав сам Петро Могила (на момент 1649 р. вже мертвий) своїм власним коштом.

Про втрату майна та родинних документів поблизу м. Пилявці у 1648 р. повідомляв пан Якуб Лідовський. 9 березня 1650 р. він подав маніфестацію до Житомирського гродського суду, де свідчив, що «по настанні сваволі козацької»

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 107-107 зв.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 99.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 99 зв.

разом із дружиною та дітьми покидали свої маєтки і втратили записи, серед яких борговий запис від Северина Потоцького на суму 500 злотих польською монетою. Цікаво те, що пан Лідавський пробував самостійно повернути борг: «з 5 лютого 1650 р. вживши на справу та потреби уродженого пана Якуба Лідавського ходив до господи пана Северина Потоцького у м. Житомирі бувши з Яном Шидловським з Станіславом Ойшинським перебуваючи в пана Потоцького аби суму 500 злотих польських пану Лідавському віно віддав та іншу заплатив». Втім, пан Потоцький відмовив, зазначивши, «щоб та сума п'ятсот злотих пану Лідавському з віном була віддана однак вони зараз віддати не можуть»¹.

Наступна маніфестація була записана зі слів жінки, уродженої пані Зофії Степчинської, її особу в суді представляв Марцін Ядзіковський. Цей випадок досить цікавий, адже в книзі дуже мало документів поданих від імені жінки. Зрозуміло правові традиції ранньомодерного часу виключали активну участь жінок. З усім тим, цей випадок, є доволі показовим щодо того, хто насправді опікується маєтностями і родинним благом по смерті чоловіка. Із початком козацького повстання пані Степчинська «взявши коня» та вирішивши втікати, взяли записи зі скрині (в скрині було і золото і срібло, яке теж взяли). Серед тих документів, згадано запис оригінальний від уродженого пана Анжея Філіпецького, уродженої пані Христини Степчинської на суму тисячу злотих заповіту померлого уродженого пана Стефана Степчинського. Також в тому заповіті було згадано Єжи Немирича підкоморія київського, якому було дано в послугу 200 злотих та інші записи².

Історія другої представлена у маніфестації від 11 березня 1650 р. від Настазії, у першому шлюбі була за Федором Верещакою, у другому – за Кшиштофом Лещинським. Пані Натсазія тікала від наступу сваволі козацької і під час втечі поблизу м. Пилявці втратила свої майно та документи. Серед документів були

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 100-100 зв.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 102.

боргові записи, записи на оренду, зокрема від Вільських жидів на 400 злотих польською монетою¹.

Про втрату у 1648 р. заставного запису Михайла Стрибля на маєток у с. Іванків, повідомляв Микола Янчинський у маніфестації від 13 квітня 1650 р.² Також Стриблі, зокрема Абрам 14 квітня 1650 р. повідомляв про втрату документів на маєтності у місті та селі Ловків, у м-ку Смолівка, та на с. Калинівка, що належали йому за дідичним правом. Та на села Кам'яний Брід та Булгаки, що по праву дружини його Брабари Соколовської належали. Документи були втрачені під час втечі від наступу козаків³.

Заставу на с. Жабичі втратили і родина Станіслава і Свфрузини Ойзирських у 1648 р. у часи «сваволі козацької»⁴. Про це вони повідомили до Житомирських гродських книг у маніфестації від 7 травня 1650 р., ймовірно саме в той час вони повернулися до своїх маєтків. В травні було зафіксовано ще декілька випадків втрати документів. 16 травня 1650 р. Щасний Тишкевич та його матір Барбара Харлинська Тишкевич маніфестували про втрату майнових документів протягом 1648-1649 рр. «під час воєнної небезпеки»⁵. А 17 травня того ж 1650 р. маніфестацію подали Вацлав Корчевський та його матір Агнешка Гродиловська Корчевська про втрату майнових документів, серед яких був заставний запис Владислава Немирича на с. Путиловичі. Документи було втрачено під час втечі батька маніфестанта у 1648 р. до м. Пінськ через наступ козаків, на момент подачі – вже покійний⁶.

Про жорстоке поводження та грабунок по поверненню повідомляв Мацей Косинський. Він подав протестацію 27 червня 1650 р. проти Івана Гречаниченка та

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 103 зв.-104.

² Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657... С. 139.

³ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 147 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 212. Прізвища маніфестуючих уточнено за: Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657... С. 147.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 222 зв.

⁶ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 222 зв. -223 зв.

Данила Феценка щодо їхнього наїзду разом із 30 корецькими татарами 25 червня 1650 р. Як зазначено в документі Гречанинченко разом із Феценком зробили наїзд на маєток Тишкевичів у м. Пулини, де пограбували маєток, а Косинського з дружиною побили¹.

Згадані випадки демонструють якими були труднощі у повсякденному житті, яке всіляко намагалися повернути до його мирного початку, у дрібної шляхти після повернення до своїх маєтків. Гостро стояло питання документів, адже саме вони декларували власність і можливість подальшого життя і ведення господарства. Зрозуміло, питання відбудови маєтку лягало на плечі самого шляхтича, до того ж зобов'язання залишалися попередніми. Це все робило відновлення мирного життя досить важким, тому конфлікти лише утруднювали ситуацію.

Розв'язати нагальні питання шляхта мала на сеймику, що зібрався у Житомирі, радилися пани-брати із колегами по нещастю із Чернігівського воєводства². На сеймику було вирішено виплатити хоругвам повітовим за їх заслуги, продовжити їхню службу та розширити до трьох додаткових хоругв.³ Такий амбітний проєкт потребував грошей. Тому вирішено було зібрати податки. Для цього потрібно було обрати поборців [збирачі податків – прим. Л.М.]. Лаудум від 7 березня 1650 р. свідчить про те, що завдання вдалось виконати і, що «Чернігівське та Київське воєводство представляли панів поборових: пан Даніель Єжи Вороніч скарбник Київський; у воєводстві Чернігівському уродженого пана Петра Харевського підсудка новгородського»⁴. Також лаудум закріплював за кожним шляхтичем певну хоругву, у Київському воєводстві перша хоругва закріплювалась за Адамом Кисілем київським воєводою, друга та тертя – за Стефаном

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 320 - 320 зв.

² Stolicki J., Sytniewski J., Powrót szlachty polskiej na Ukrainę po ugodzie zborowskiej... S. 153-154.

³ Ibid. S. 154. Також ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 82-83 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 84.

Немиричем київським підкоморієм, четверта – за київським воєводою, п'ята – за Кшиштофом Логойським Тишкевичем старостою житомирським¹.

Зрозуміло, питання податків у краї, де тільки-но вщухли бойові дії було болючим. Ми маємо багато прикладів розорення маєтків та міст, і зрозуміло, що їх відновлення потребувало часу та грошей. Тому збір податків у окремих місцевостях був просто неможливий. Жителі Києва отримали лібертацію від короля. Що важливо, це одна з небагатьох справ, на якій був присутній сам житомирський староста Кшиштоф Тишкевич. Ця лібертація є свідченням, що насправді територія Києва продовжувала належати королю. Київський міський писар Василь Усович 9 березня 1650 р. подав документи на поновне внесення лібертації від короля Яна-Казимира від 11 квітня 1649 р. про звільнення київських міщан на 3 роки від різних податків і контрибуцій, жовнірських стацій тощо, через спустошення внаслідок бойових дій «із козаками й татарами»².

Перший запис про збір подвійного подимного податку можемо датувати 23 березня 1650 р., коли був вписаний юрамент через підданих та вельможну пані дружину віленського воєводи Анни Алойжеї з Острога Ходакевичової. Інтереси дружини воєводи представляв Стефан Доманський – її слуга. Було зазначено, що збір подвійного подимного податку у Київському воєводстві «було апробовано», і також було подано списки скільки реально залишилось підданих у маєтностях «сплюндрованих та спустошених», так у Чернічах залишилось – 70 підданих, у м. Романвці – 5, у м. Бранік – 30, у у Кропівні – 5, в Тополях – 15, в Любчицях – 10, в Жадківці – 20, і Глиниках – 15, в Ужачині – 15, в Рокільні – 6, в Галську та Черниці залишилось – 14, в Болановську – 2, в Галах підданих – 10. Піддані, що залишились мали дати щось на зразок присяги (поіменно згадано представників різних міст)³. У

---

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 83 зв.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 100.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 115-15 зв.

юраменті зазначено, що ці списки кількості підданих зроблені аби показати скільки потенційно «могли б дати» подимного люди з Київського воєводства, втім подальша практика показувала, що людей катастрофічно було мало, і грошей на виплату податку не було.

Миколай Четвертинський 7 квітня 1650 р. через свого слугу Кшиштофа Матушевича доповів, що «з семи сіл подимне віддавали піддані осілі віри достойної ... ті сім сіл через повстання козаків спустошені та сплюндровані», що унеможливило зібрання повного подимного податку¹. Про спробу зібрати подимне вказував і пан Ян Заборовський 13 квітня 165 р., якого у гродських книгах представляв уроджений пан Александр Шидзинський². Шидзинський та Заборовський оповідали про село Карповці, яке постраждало під час повстання, тобто активних бойових дій та після³. Про повне знищення маєтку та села Криве повідомляла у маніфестації до Житомирських гродських книг Магдалена Тиша-Биковська 26 квітня 1650 р. На маєток напали татари 30 червня 1648 р., пограбували та зруйнували його, що в подальшому унеможливило сплату подимного податку⁴.

Містечко Кам'янка та села, що до нього прилягали у Київському воєводстві і належали Александру Чеклинському, відповідно до ухваленої сеймової конституції мали сплатити подимний податок. Проте, через «спустошення та плундрування міста через повстання козаків» не можуть сплатити подимний податок⁵. Про це 30 травня 1650 р. повідомив до Житомирських гродських книг пан Микола Скажинський кам'янецький вййт, який представляв свого пана Александра Чеклинського. До Александра Чеклинського належало й місто Вільськ. Про його долю 30 травня 1650 р. до Житомирського гродського суду звітував міщанин Ян

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 141 зв. -142 зв.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 146.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 146-146 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 160-160 зв.

⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 242зв-243.

Галетський про подимне у воєводстві та апробацію його збору. Та він також зазначав, що місто через бойові дії, через які воно пережило – грабунок спустошення та руйнування, не здатне сплатити подимне¹. Також внаслідок спустошення не могло сплатити подимне і с. Івановичів².

Марцін Луньовський, слуга Анджея Чечеля Новосельського, теж подав юрамент до актових книг щодо села Поромянка. Там подвійний подимний податок теж не вдалось зібрати, бо повстання спустошило село і мешканці не можуть так багато сплатити подимного³. Василь Подлавський 8 червня 1650 р. до Житомирських гродських книг заявляв, що «готовий з маєтностей і держави своєї з села Поплавки» подимне «віддати у тій мірі», але при цьому зазначав, що село спустошене та розграбоване і не здатне його сплатити⁴. Про спустошення внаслідок козацького повстання сіл Кропивня та Зарабинець у Київському воєводстві повідомляли Лахно Гарбач та Гришко Декаренко, піддані Вацлава Юревича⁵.

Про складну ситуацію у с. Горболове, Молодиловці, Горині та ін., повідомляли Григорій отаман Горболевський, Трохим Чеканенко отаман з с. Віровки та отаман з с. Гориня Іван Шилейко та наголошували, що їх села, що належать до власності Міхала Габріеля Тиші-Биковського не можуть подимне до скарбу королівської милості сплатити. І наводять перелік, скільки димів у кожному з сіл залишилось на момент подання юраменту – 15 червня 1650 р.: «с. Горболове – 25 димів, с. Голодиловці – 25, с. Відибоже – 12, Швіди – 5, у с. Горині – 6, Чечи – 6 димів, в с. Наневщизни – 5 димів, в селі Віровце – 3 димів.»⁶. Про неможливість сплатити подимний податок із с. Рудні заявляв Григорій Липленський зі слугою

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 243.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 278 зв.-279.

³ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 266-266 зв.

⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 279зв.-280.

⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 298.

⁶ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 299-299 зв.

Павелом Круковським¹. До Житомирських гродських книг був поданий відповідний юрамент 17 червня 1650 р. Того ж дня про це заявляв Іван Філіповський щодо свого села, яке через повстання та спустошення не може сплатити податок².

Можна виокремити спустошення сіл та містечок по р. Прип'ять та Чорнобилю у Київському воєводстві. Там, в Овруцькому повіті скупчилися володіння родини Стецьких. Також рід мав володіння у Любецькому старостві та на Волині³. Ян Стецький подав юрамент 20 червня 1650 р. про спустошення та грабежі сіл Іллінці та Радуніці й, що ті не зможуть сплатити подимне⁴. До Чорнобильських маєтностей належали і володіння Казимира Леона Сапєги, рід Сапєгів до речі заснував у Чорнобилі домініканський монастир (1626 р.)⁵. У юраменті від 23 червня 1650 р. слуга підканцлера ВКЛ Казимира Сапєги пан Базилій Січевський зазначав, що маєтності із «Злагоди, з села Корогода старого, Товстого ліса, Копачовець, Бобровиць, Жовніровка, Соколовичі, Рудня ... є спустошені і платити нема чим»⁶. Також подано список димів: Чорнобиль – 35 димів, Корогода – 79, у Товстому лісі – 45 димів, у Копачові – 59 димів, у Бобровці, Жовнірському, Сколовичах та Рудні – по 20 димів⁷. Такий само юрамент, про неможливість сплатити податок, Сапєги подали і на с. Опачичі⁸. Містечко Бовчі, що належало Федору Трипольському, теж через спустошення козаками не може сплатити подимний податок⁹.

Отже, аналіз окремих майнових скарг із Житомирського гродського суду дає змогу простежити шляхти втечі шляхти під час повстання. І тут чітко простежується географія втечі, основний напрямок – до Польщі, подалі від козацького повстання.

¹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 299 зв.-300.

² Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 301-302.

³ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... С. 282.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 307.

⁵ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... С. 146.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 315.

⁷ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 315-315зв.

⁸ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 316-316 зв.

⁹ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 318 зв.-319.

Натомість вже від весни 1650 р., після укладання Зборівської угоди і моменту, коли вона вступила в дію, ми спостерігаємо повернення руської та польської шляхти до своїх маєтків. Але шлях повернення не є простим, шляхтичам треба засвідчити втрачене майно та документи. Деякі навіть стикалися із насиллям та наїздами після повернення назад, наприклад як Мацей Косинський, якого було пограбовано. Також прослідковуємо, що не лише козаки й ханське військо брало участь у наїздах на маєтки, не гребувало використовувати такі методи і духовенство, як превелебний отець Сильвестр Косів. Бачимо, що в суд зверталися і жінки, або за представництва іншого чоловіка, або самотійно. Такі випадки говорять нам, що в часи кризи у традиційні галузі, в тому числі і судочинство, потрапляли жінки, яким теж треба було відстоювати свої права та права власних дітей.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що джерельний матеріал, використаний для опрацювання теми, дозволяє розкрити процеси, які відбувалися в середовищі руської та польської шляхти після підписання Зборівської угоди (1649). Завдяки детальному аналізу ми можемо простежити особливості реалізації угоди на українських землях, зокрема у Київському воєводстві. Спираючись на архівні матеріали, ми можемо прослідкувати особливості повернення шляхти до своїх маєтків. Часто спостерігаємо випадки, коли повернення не було легкими не відбувалось швидко по ратифікації угоди.

Розкрити повністю всі соціальні та економічні процеси у нашому дослідженні дозволила обрана методологія дослідження, яка є комплексною та забезпечує всебічне опрацювання та інтерпретування джерельної бази дослідження. Методологія будується на синтезі принципів історизму, об'єктивності, системності та широкого застосування спеціальних історичних методів, а саме критичного аналізу, контент-аналізу, хронологічного, просопографічного, дипломатичного, історико-географічного. Усі ці методи забезпечили огляд джерел та їх інтерпретацію, також допомогли реконструювати та обґрунтувати соціальні та майнові відносини у середовищі руської та польської шляхти на теренах Київського воєводства у 1649-1650 рр. після підписання та реалізації положень Зборівської угоди (1649 р.) за актовими матеріалами книг Житомирського гродського суду.

Спираючись на аналіз основних положень Зборівського договору, ми бачимо унікальність цього документу як з одного боку, внутрішньодержавної угоди між королем та підданими. А з іншої – як документу, що в історіографії закарбувався як той, що надав Б. Хмельницькому повну автономію, але насправді таким не був. Договір закріпив 40 тисяч реєстру для козаків, що водночас регулював їхню чисельність, але з іншого таїв у собі небезпеку залучення великої частини людей до війська, що могло в будь-який момент почати нову військову кампанію. Визначено

було і територіальні межі, в яких козацтво могло набирати свої військові контингенти, а саме Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. І найголовніше договір давав повну амністію всім учасникам повстання, по обидві сторони барикад, та закріплював, що шляхта має повернутися назад до своїх маєтків, навіть до тих, які містилися на території, закріпленій тепер за козаками. Встановилась гетьманська резиденція – Чигирин, як місце, закріплене за козаками, і де Б. Хмельницький до повстання перебував на посаді полковника. На додачу встановлювалось і певне обмеження для козаків – заборона продажу горілки. Оскільки цей дуже прибутковий промисел контролювала польська шляхта, допускати когось іще до цієї справи вона вважала зайвим та небезпечним з економічного погляду. Втім, основна проблема Зборівського договору полягала якраз у тому, що Ян Казимир та Б. Хмельницький намагались поєднати те, що погано поєднувалось – прагнення козаків до автономії та власної системи управління та бажання Речі Посполитої зберегти свою територіальну та політичну цілісність у тому вигляді, як це було закріплено у Люблінській унії, укладеній у 1569 році. Зборівський договір зафіксував нову політичну реальність, існування якої вже неможливо було проігнорувати, а саме існування третього в державі двох народів, де цей третій елемент теж мав власні політичні та територіальні амбіції.

Опрацьований корпус документів Житомирського гродського суду за 1649–1650 рр. відображає типову для гродського суду структуру актів. У них переважають протестації та маніфестації, як вид скаргового документу. Причини їх переважання цілком зрозумілі – війна з її руйнуваннями та грабунки маєтків, внаслідок бойових дій на українських землях. Разом із тим, ці записи вказують на бажання Корони відновити судову владу на місцевому рівні навіть за надзвичайних обставин. Оскільки Зборівська угода закріпила повернення шляхти назад до своїх маєтків, дуже швидко на порядку денному постало питання втраченого майна. Угода закріпила, що всі конфіскації майна під час повстання скасовуються і визнані

недійсними. З боку все виглядало цілком обґрунтовано та передбачувано, втім, коли шляхта почала повертатись до своїх маєтків, вже з весни 1650 року бачимо сплеск нових конфліктів. Частина суперечок полягала в тому, що селяни чинили опір та не бажає повернення старих порядків, де їм знову треба було коритися панам. Натомість для шляхти поставало питання документів та їх збереження.

Аналіз окремих майнових скарг із Житомирського гродського суду дає змогу простежити шляхти втечі шляхти під час повстання. Ми можемо чітко простежити географію втечі шляхти, де основний напрямок – до Польщі, подалі від козацького повстання. Натомість вже від весни 1650 р., після укладання Зборівської угоди і моменту, коли вона вступила в дію, ми спостерігаємо повернення руської та польської шляхти до своїх маєтків. Але шлях повернення не є простим, шляхтичам треба засвідчити втрачене майно та документи. Деякі навіть стикалися із насиллям та наїздами після повернення назад, наприклад як Мацей Косинський, якого було пограбовано. Також прослідковуємо, що не лише козаки й ханське військо брало участь у наїздах на маєтки, не гребувало використовувати такі методи і духовенство, як превелебний отець Сильвестр Косів. Бачимо, що в суд зверталися і жінки, або за представництва іншого чоловіка, або самотійно. Такі випадки говорять нам, що в часи кризи у традиційні галузі, в тому числі і судочинство, потрапляли жінки, яким теж треба було відстоювати свої права та права власних дітей.

Загалом аналіз комплексу документів свідчить про певні прогалини української та закордонної історіографії у якості впровадженого Зборівського договору. Бачимо, що козацька сторона воліла вбачати в ньому проголошення автономного ладу, натомість шляхта воліла якнайшвидше повернутися до своїх маєтків та продовжити свої справи. Швидке повернення розбивалось об небажання селян знову бути підлеглими, а тим паче були проти ті селяни, які доєдналися до повстання, але в реєстр не попали. Можна сказати вони застрягли в проміжному

стані. Цей стан можна прикласти до і до польської і до руської шляхти, ніхто не залишився задоволеним, але і виправити ситуацію, повернути все назад було вкрай не легко. В подальшому це незадоволення своїм становищем розпалить вогонь нового етапу козацького повстання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Житомирський гродський суд, м. Житомир Київського воєводства. Центральний державний історичний архів, м. Києва (далі – ЦДІАК України) ф. 11, оп.1, спр. 13. URL: <https://sadowe.genealodzy.pl/index.php?op=kt&id=1694&se=&sy=13&kt=>
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. 764 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005840>
3. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: [Акты о гайдамаках (1700-1768)]. Т. IV: Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Київ. 1914. 1100 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006715>
4. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 7. Т. III: Акты о заселении Южной России XVI-XVIII вв. Київ, 1905. 79 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006725>
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 740 с. URL: <https://archive.org/details/dokumenty-bohdana-xmelnyckoho-1961/mode/2up>
6. Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657 : зб. за документами актових книг. Київ : Центральний державний історичний архів України, 2008. 1011 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009539>
7. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Одеса : Юридична література, 2003. Т. II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560 с. URL: <https://lib.in.ua/145602-statuty-velykogo-kniazivstva-lytovskogo-tom-ii-statut-velykogo-kniazivstva-lytovskogo-1566-roku/>
8. Jerlicz J. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa : Maur. Wolff, 1853. Т. 1. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=1555>

9. Volumina legum. T. 4. Petersburg : Jozafat Ohryzko, 1859. 501 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/47936/edition/64550/content>
10. Горбатюк О. Зборівський договір як «дипломатичний» крок Богдана Хмельницького 7–8 (17–18) серпня 1649 року у відображенні в українській історіографії. *O kształt Europy Środkowo-Wschodniej : матеріали III Загальнопольської студентської конференції істориків-новітників, Краків, 25–28 травня 2010 р.* Краків, 2010. С. 25–31. URL: <file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/horbatiuk-olha-zborivskiyi-dohovir-iak-dyplomatychnyi-krok-bohdana-khmelnytskoho-7-8-17-18-serpnia-1649-roku-u-vidob.pdf>
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. 704 с. (Пам'ятки історичної думки України). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013885>
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 8, ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). 856 с. (Пам'ятки історичної думки України). URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004947>
13. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів. Київ : Наукова думка, 1981. 316 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008986>
14. Жук О. Урядове регулювання колонізації українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1648 рр.) // *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 32. 24-36 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/2287>
15. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921. *Нарис історії і діяльності* / Відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. 246 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0012934>

16. Каманін І. Палеографічний ізборник. Матеріали з історії південно-руського письма в XV—XVIII ст. Вип. 1. 1899. 136 с. URL: https://archive.org/details/paleohrafichnyj_izbornyk
17. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Український католицький університет, 2012. 702 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010223>
18. Крикун М. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI—XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 1992. Вип. 2. 68-84 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018134>
19. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич, 2-ге вид., випр. і допов. Львів : Світ, 1990. 408 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21RF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0006720
20. Кулаковський П. М. Еволюція принципів і перспективи видання документів метрики в Україні. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 12. С. 93–109. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/341/>
21. Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. 100 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009844>
22. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). Київ : Дух і літера, 2016. 616 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014379>

23. Майборода Р. В. *Volumina Legum. Енциклопедія історії України : додатковий том. Кн. 1 : А–Я*. Київ : Наукова думка, 2021. 773 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=volumina_legum
24. Патяка, О. О. *Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / наук. кер. Смолій В. А. ; Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124007376>
25. Патяка О. Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI — на початку XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2004. № 4. 448—458 с. URL: http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2004_4_448
26. Полонська-Василенко Н. *Історія України : у 2 т.* Мюнхен : Українське видавництво, 1976. Т. 2 : Від половини XVII сторіччя до 1923 року. 599 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/13788-polonska-vasilenko-n-istoriya-ukrayini-t-2-vid-polovini-xvii-storichchya-do-1923-roku/>
27. Старченко Наталя. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – „агенти” держави (Волинь останньої третини XVI ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2016. № 16. 128-156 с. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.056>
28. Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет*. 2-е вид., доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. 624 с. URL: <https://archive.org/details/xmelnycky1995>

29. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 pp.). *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 14-33. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1995_4_14
30. Тесленко І. А. Міщанські та шляхетські роди в Острозі часів Академії (спроба реконструкції персонального каталогу студентів). *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку : енциклопедичне видання*. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2019. С. 350–355. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5dbbe09c-b844-4b2a-a340-025ed3fe6bff/content>
31. Тесленко І. Родинний клан Єрличів // *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2004. Вип. 4. 135-188 с. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/41f522ff-23c1-438c-8c00-54260ecf4cf6>
32. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1 : Третя чверть XVII ст. С. 504. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018810>
33. Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII — перша третина XIX ст.) : монографія. Житомир : Євенок О. О., 2022. 580 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/34445/1/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D1%83%D0%BA%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F2022.pdf>
34. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2005. 584 с. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0017259>
35. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна : монографія. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 470 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001390>

36. Яцишин М. М., Смолюк А. І. Волинський статут 1566 р. як взірць прогресивної європейської правової традиції. *Історико-правовий часопис*. 2025. Т. 24, № 1. С. 33–41. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2025-1/5>
37. Cześcik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1979. Vol. 31, № 2. S. 243–245. URL: <https://doi.org/10.14746/cph.1979.31.2.17>
38. Janas E., Kłaczewski W. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy. Biblioteka Kórnicka, 1998. 343 s. URL: https://history.org.ua/LiberUA/Urzednicy_2002/Urzednicy_2002.pdf
39. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 267 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25881/file.pdf>
40. Kucharski W. Bitwa pod Zborowem 15–16 sierpnia 1649 r. *Studia z Dziejów Wojskowości*. 2017. Vol. 6. 71–122 s. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/482837>
41. Lipinski W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków : Drukarnia Aleksandra Rippera, 1912. 375 s. URL: <https://polona.pl/preview/2355c755-9b36-4417-a670-8d30ffdafd09>
42. Litwin H. Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569–1648. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2004. T. 48. 199–220 s. URL: https://rcin.org.pl/Content/28788/PDF/WA303_44045_A512-48-2004_OiR-Litwin.pdf
43. Sawicki M. United in the Commonwealth. The Participation of Lithuanian troops in the Zborów battle in 1649. *Open Political Science*. 2018. Vol. 1, no. 1. 182–192 s. URL: <https://doi.org/10.1515/openps-2018-0016>
44. Stolicki J. Elekcje na urzędy ziemskie (sejmiki elekcyjne) w województwach ukraińskich w czasie wygnania. *Kwartalnik Historyczny*. 2022. Vol. 129, no. 1. P. 5–34. URL: <https://doi.org/10.12775/kh.2022.129.1.01>

45. Stolicki J. Księgi województwa kijowskiego w czasie wygnania. *Prace Historyczne*. 2022. Vol. 149, no. 2. 227-244 s. URL: <https://doi.org/10.4467/20844069ph.22.012.15673>

46. Stolicki J., Sytniewski J., Powrót szlachty polskiej na Ukrainę po ugodzie zborowskiej. „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 2021, t. XVIII. S. 139-159 s. URL: http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2021/12/wrh_2020_no3_007.pdf

47. Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. Harvard Ukrainian Research Institute, 1985. 435 p. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/0-916458-08-3/0-916458-08-3.pdf>